

Historical criticism of Malekan Azab's novel

Yadolllah Nasrollahi*, Maryam Rezaeefard**

Vida dastmalchi***

Abstract

Modern historicism is a literary approach that removes the boundary between history and literature to examine the relationship between a text and its historical context. This study investigates whether the characters, setting, time, and events in Malakan Azab reflect real historical issues and how the narrative intertwines historical and fictional elements within the context of the Babi and Bahá'í sects. Using historical criticism, the research analyzes the depiction of beliefs, practices, and internal contradictions, showing that several characters serve as symbolic representations of historical figures and key events in Iran's history. The findings indicate that the novel not only portrays historical events but also provides insight into the ideas and conflicts within these sects, while themes such as Sufi beliefs and ritualistic practices are consistently reflected in the narrative. Overall, the study concludes that Malakan Azab offers both a historical representation and a deeper understanding of sectarian concepts, and its artistic vision can be interpreted through its thematic exploration of beliefs and practices.

Keywords: historical criticism, Malakan Azab, Abu Torab Khosravi, Babi, Sufism.

* Associate Professor of Department of Persian Language and Literature, Azarbijan Shahid Madani University, Tabriz, Iran (Corresponding Author), y.nasrollahy@gmail.com

** PhD. candidate of Department of Persian Language and Literature, Azarbijan Shahid Madani University, Tabriz, Iran, rezaeefard.ma@gmail.com

*** Assistant Professor of Department of Persian Language and Literature, Azarbijan Shahid Madani University, Tabriz, Iran, dastmalchivida@yahoo.com

Date received: 03/03/2025, Date of acceptance: 19/03/2025

Introduction

Every creative literary work is shaped by historical and social factors; in other words, the entirety of a literary work bears the mark of its historical era, and the greatness of art lies in how deeply this mark is imprinted on it. (Egleston, 27:1383) Historical criticism analyzes literary works on the basis of the historical contexts related to that work. This interpretation and analysis, on the one hand, may include the historical causes of a work's emergence and, on the other hand, relate it to elucidating aspects of the history under consideration. Historical criticism is conducted according to principled and objective criteria. The principles of this critique are grounded in causal (teleological) laws, which hold that all events in the world are interrelated and that a law of causality exists among them. In this critique, historical, social, and political events are used to interpret literature (Zarinkoob, 1962, Vol. 1, p. 63).

In literary studies, history has always been employed from two complementary perspectives and has been important: the internal (intra-textual) perspective and the external (extra-textual) perspective. The aim of the internal perspective is to elucidate the development of genres or literary types. This approach enables literary researchers to determine which formal expressions (for example, qasida and ghazal in poetry or short story and novel in narrative literature) emerged at which historical periods; and the external perspective seeks to probe the relationship between literature and history. (Payandeh, 1397: 374-375). In this type of critique, attention is paid to historical references within the text, and the analysis presented is based on historical documentation. To achieve a thorough understanding of a work, all factors involved in the work, including the history and historical issues mentioned in the text, must be examined and analyzed. The historical novel (romance) is the literary genre best suited to reflect historical issues. In historical novels, the most important element is the fictional aspect of the work, in which the author, by emphasizing this aspect, recreates an era of history and produces a work that, while faithful to historical realities, presents a fictional form; the presence of fictional characters beside historical figures underscores this point (Gholam, 42: 1361). In other words, a historical novel is one that reconstructs historical characters and issues and presents imagination and reality side by side.

Historical novels can be regarded as the earliest form of novel-writing in Persian literature. This type of novel was the direct outcome of the cultural efforts of Dar ul-Funun (the Polytechnic) and its affiliates, which seemed to aim at providing

historical information within beautiful and engaging literary narratives. (Arin Pour, 238: 1382). Historical novels continued to be common for many years up to the Constitutional period, which was shaped by the occurrence of the revolution and political and social transformations, and the literary model that emerged after the French Revolution, as well as the need to revive national identity and to reference glorious past eras; they represented not only the literary voice of the post-revolution era but also a means to foster patriotism. After the Constitutional Revolution's defeat, under Reza Shah's rule, historical novels persisted due to factors such as the failure of the Constitutional Revolution, state support for this genre, fundamentalism, and the interest in ancient Iranian history. (Parsa Nasab, 137: 1390). However, the content of historical novels during the Constitutional era, which had an adversarial or critical orientation, differed from that of historical novels in Reza Shah's era; other novels no longer aimed to evoke nationalist sentiments and awaken public minds. During this period, racist slogans and excessive bragging about Aryan heritage became widespread. (Masbahi Pour, 130: 1358). Historical novels also emerged in the time of the Islamic Revolution with various motivations; this form of literature, after the revolution, seeks identity and understanding of differences; authors sometimes performed historiography to depict the past and at other times turned to political and social analyses. (Mir Abedini, 986: 1397).

Materials & Methods

The evolution of the historical genre in contemporary Persian literature marks a transition from changing narrative approaches to the representation of history; a move from linear, report-like narratives to narratological, layered structures in which history is not merely a fixed background but an active element in meaning-making. These changes, in addition to shifts in language and style, have transformed authors' attitudes toward history. Analyzing such texts requires a careful examination of narrative elements, including time, space, and character, each playing a crucial role in reproducing historical concepts and generating meaning. These elements, through their particular interaction and synthesis, constitute the structure of the narration and enable a redefinition of history in a new form. In this context, the novel *Malakān-e Azab* stands as a striking example of these developments, employing non-linear narration, a fusion of imagination and reality, and layered temporality to situate history in an active and multifaceted position within the narrative fabric. This work

engages the reader in the process of uncovering its historical events and functions beyond a mere historical account.

The necessity of undertaking a historical-critical analysis of *Malakān-e Azab* lies in the fact that such investigations enable a deeper examination of the ways in which literary fiction interacts with historical concepts. This approach not only aids in the analysis of the narrative and semantic layers of literary works but can also contribute to uncovering the cultural and social attitudes that lie behind these works. Consequently, a precise study of the narrative features and structural elements of the text may open up new avenues for understanding innovative modes of narration in contemporary literature and illuminate the role of these works in a re-reading of history.

The aim of this study is to analyze the narrative structures and the modalities of representing history in contemporary Persian novels. Within this framework, the representation of time and space and their roles in organizing the narration are examined. Additionally, the depiction of characters and their connections to the historical contexts of the work are explored. This study seeks to elucidate the effects of the elements of time, space, and character on the re-reading of historical events within the text. Finally, the research aims to offer an analytic framework for understanding the interrelations between narrative elements and historical events.

Discussion & Results

The novel *Malkan-e Azab* is constructed with three narratives by three narrators. The first narrator is Sheikh Ahmad Sofli, a notorious and tyrant official who commits numerous acts of oppression in his youth. Eventually, while passing through a village and witnessing the villagers' fear, he experiences contrition and repents for his past actions. He becomes the Sheikh of the Tijanqah (Tanjideh) order in Sufism, in *Simirn-e Sofli*. The Sufi reform and repentance of this individual are presented as distinct from others, for as he himself reveals, there is a great deal of hypocrisy in his repentance: "We confess that this visage is but a caricature, a likeness of authority; once removed, you will see the monstrous figure that even wears the veil beneath his cloak." (Khosravi, 176: 1400) Ultimately, his voluntary death is depicted as a heavenly ascent, which marks the apex of his deceit.

The second narrative is the chronicle of Zakariyā, the son of Sheikh Ahmad Sofli, whose mother is his father's temporary wife. He spends his childhood in the upper mansions of Khan-e-ha (the khans) where his mother's various spouses reside;

during his educational journey to Tehran, his maternal aunt reveals to him the true identity of his father. At the end of his studies he confronts his father and stays with him for a while. After his father's death, he flees the Tijanqah order in Tehran due to fear of being killed by his elder brother and continues his life in hiding.

The third narrative is that of Shams, Zakariyā's son and Sheikh Ahmad Sofli's grandson. In this narration, Shams reads his father Zakariyā's and his grandfather's manuscripts and is tasked, according to Zakariyā's testament, with printing them. Khosravi, through the use of an embedded narrator who functions as the story's central figures and is presented in a transposed form, cautions that "the narrator does not guarantee that what is spoken constitutes the entirety of what is spoken" (Hosseinpour and Shahpar Rad, 1400: 234). Employing monologues and, at times, dialogues, the author discloses the characters' habits and behavioral traits and deftly employs internal focalization, that is, "the information is limited to the perspective of a single (static internal focalization) or multiple (dynamic internal focalization) character" (Hosseinpour and Shahpar Rad, 144: 1389). In other words, under the heading of Zakariyā's Memoirs, the reader is presented with a biography of Zakariyā and his father. Consequently, the reader is offered a portrayal of Zakariyā as a calm and positive figure, the hypocritical and ambitious persona of Sheikh Ahmad Sofli as depicted from Zakariyā's vantage point, and the neutral figure of Shams.

One of the main characters of the story is Sheikh Ahmad Sofli. A notorious warrior who, after his repentance, becomes the Sheikh and elder of the Tangihah of Jamdanieh in-Semirn Sofli. Sheikh Ahmad Sofli, a figure whose real name inspired the title of the novel, is seen as a depiction of the Bāb. The roots of Bāb's beliefs and doctrines are based on Sufi teachings; for example, he called himself the "Zikr," which is an aspect of Sufi belief, and there is even a sect named Zikrīya. "We heard the voices of Sufi remembrances from the brothers and sisters of the Faith that echoed in my wounded ears, reading aloud to bring me swift healing." (Khosravi, 204: 1400) His ascetic practices and zikr, his allegorical and inward-oriented behavior and writings all point to this issue. On the other hand, the beliefs and sayings of the Bāb are formed from Shi'ism, Sufi mysticism, and pre-Islamic sects as well. The religious rulings that the Bāb discusses "are mostly or are borrowings from Islamic law, or are rulings that have been criticized as contrary to Islamic law." (Fazā'ī, 126: 1352)

Among the other characters in this novel is Shams. By his father's will, Zakariya is obliged to publish his father's manuscripts, which included Sheikh Ahmad Sefli's corrected texts and additions, in order to guide others along the path that Zakariya deemed correct—the path of the Tijani Khanqah. In fact, Shams is a portrait of the descendants of Mirza Yahya Nourī, known as the Morning of Dawn, who, after his father, did not undertake the extensive and sweeping campaigns to propagate the teachings of the Bab. Just as, with Shams's death, the ideas that Sheikh Ahmad Sefli had entrusted to Zakariya began to fade, so too the ideas of the Bab were consigned to oblivion following the Morning of Dawn's death, and even his books were collected wherever they were found by Bahá'u'lláh's command. The aim was for Bahá'u'lláh and his successors, as they deemed appropriate, to publish and disseminate his doctrines. On the other hand, the reason for Khusrawi's choice of the name Shams seems to be a reference to the word Shams, which is used as the Bab's title in all Bahá'í and Bábí texts and is most often referred to as “Shams al-Hiqat” in his own writings: “Shams al-Hiqat and the point of lordship, the bearer of the new religion” (Nuri, 72:1394) or, according to Bahá'í scholars, the word Shams, by calculating the abjad of the small letters in Shams and dividing the number 4, transforms the abjad “four hundred” into four alifs, which is, in fact, the result of the appearance of the Great Abjad (Muzhomi, 19:1398), an allusion to the appearance of the Imam Mahdi, whom Bab claimed as his own in his second claim.

Another character in this novel is Huriyah, the daughter of Mohammad Majd and Ashraf Tekesh. Huriyah's behavior bears striking resemblance to Tahira Qura-al-ayn: according to Bahá'í sources, Tahira never met the Bab and she is a woman who, after separating from her husband, has relations with many men. In this novel as well, Huriyah, after separating from her husband, engages in relationships with many men. On the other hand, the numerology (abjad) values of Huriyah and Tahira are the same, which could support the claim that Abut-Tarab Kashovi drew Huriyah's character with Tahira Qura-al-ayn in mind. “There were several pairings in photos with several different men whom Huriyah said were her friends, but the way they posed didn't convey a friendly mood.” (Khosravi, 1400: 112)

Another set of characters in this novel are Ashraf Tekesh and Sergeant Salimi. Sergeant Salimi and Ashraf Tekesh represent opponents of Babism and Bahá'ism. While Zakariya strives to attract followers to these ideas by reading his father Sheikh Ahmad Sefi's manuscripts, Salimi and his wife Ashraf Tekesh oppose these

ideologies, while also providing critiques of the Tijani Khanqah in Shiraz newspapers.)

Zakariya's mother is another figure in the novel who can be seen as a representation of Fatimah, the short-lived wife of the Bab in Isfahan. During the year the Bab resided in Isfahan, he briefly contracted a temporary marriage with a woman named Fatimah, and that marriage ended when he left Isfahan. After the Bab's death, Fatimah goes to meet the Morning of Dawn, and later she marries another of the Morning of Dawn's followers. Zakariya's mother, meanwhile, remains in a temporary marriage with her own husband for a time while her father is alive in the upbuilding; after her husband leaves, that marriage ends and they never meet again. It is not until Zakariya encounters his mother in the Tijanda Khanqah together with her latest husband, Aman-Allah Khan, who has come in search of news of Sheikh Ahmad Sefli's return from the heavens to the Khanqah of Faith. "It was my mother, who I saw in the sunlight, without any ambiguity. Her shawl was draped over her shoulder.

The novelist uses sensory descriptions to convey place in the text, drawing on physical elements for this purpose. The author introduces the external world with all its details, but it should be noted that the story's settings do not exist in the real world; they arise in the reader's imagination—an imagined world that language, through its imaginative power, helps to create. For this reason there is a distinction between real places and places in the world of imagination in a novel. What matters is that the description of place be relevant and effective. Sometimes one or two details are enough for the writer to convey the place to the reader. In *Malakan-e Azaab*, all of the places the author mentions can be matched, to some extent, with the important locations of the Bábí/Bahá'í communities, based on the descriptions given for each place.

One of the places mentioned at the beginning of the novel, where Zakaria's mother lived and married Sheikh Ahmad Sofli, is Khatoonabad. This land, given the events and the brief period Sheikh Ahmad stayed there, evokes Isfahan. Many people, believing in the truth of Siyyid Ali-Mohammad's claim to be the Báb, intended to travel to Shiraz to visit him. At that time, Manouchehr Khan Gorji Mo'tamed al-Dowleh, the governor of Isfahan, who had heard of the Báb's fame, secretly sent horsemen to Shiraz to transfer him to Isfahan.

One of the locations mentioned in the novel is Lower Semirom, where the Tajandīyeh khanqah, along with its gardens and buildings, is located. It is

considered a sacred land, and from other parts of the world, Sufis devoted to the Tajandīyeh khanqah come to this place for pilgrimage. “It has now become a place for the residence and spiritual journey of Sufis, and for the pilgrimage of visitors who, on horseback or on foot, traverse the open plains and lofty mountains from the four corners of the earth to reach this khanqah.” (Khosravi, 1400:183) This land, with such descriptions and features, evokes the image of the Chahriq prison, where the Báb was imprisoned for a period of time and, according to the testimony of Bábís and Bahá’ís, a large number of his supporters went there to meet him.

Another place mentioned in the novel is Qomsheh. There is not much description of Qomsheh in the novel, except that it is a town located before the Tajan-Diyeh khanqah, where the Sufis must obtain their means of travel in order to reach the khanqah. The brief descriptions of this place are found in the account given by Zakariya’s elder brother during his journey to Lower Semirom, when he says to him: As soon as you reach Qomsheh, put the veil over your face and ask for the Arabs’ caravanserai.

The next place is Balāgdār, where Zakaria’s father lived for a short period with his mother, and it is also Zakaria’s birthplace and childhood home. There are few descriptions of Balāgdār in the novel, except that it is a region composed of several villages, each governed by a local khan known as a Balāgdār khan. “The Balāgdār region consists of a collection of scattered small villages, and in each settlement there exists a multi-storied mansion belonging to one of the Balāgdār khans.” (Khosravi, 2021:12) This region, being Zakaria’s birthplace, evokes the birthplace of Subh-i-Azal or Bahá’u’lláh — Tehran — which was formerly a vast village near the city of Rey, and later selected as the capital, eventually developing into a large urban area.

The Báb gave the title Ḥurūf Ḥā’ Yā’ (Letters Ḥā’ Yā’) to the eighteen individuals who were among the earliest followers of the Báb. This title corresponds to the numerical value eighteen in the Abjad numeral system, which together with the Báb himself, represented by the number nineteen, forms a sacred number according to the Bábí teachings. The Kitáb-i-Bayán, the book of law and religious ordinances of the Bábí faith, is divided into nineteen units, each of which is subdivided into nineteen chapters. “The intended meaning of the unit, which numerically corresponds to nineteen in the Abjad system, is a subtle reference to the Primal Point itself—that is, the first point—and eighteen of that Primal Point.” (Feyzi, 1973:242) The Ḥurūf Ḥā’ Yā’, issued on the nineteen days of the Bábí and

Bahá'í calendar, are thus defined based on these nineteen days. According to Bábí and Bahá'í texts, sixteen to seventeen of these individuals believed in the Báb following truthful dreams they had experienced. Most came to faith through dreams and visions, some during worship, and a few in wakefulness after a spiritual visitation. (Mohammad Hosseini, 1992:188) All of these individuals were scholars of the Shaykhi school and disciples of Siyyid Kazim Rashti. In the novel *Malkan-e Azab*, they are referred to by the name Hab Hamid. One of the Sufis of the Khanqah, Hab Hamid, in a truthful dream sees the Báb and says: "We are some Sufis of your path; why have we been left without a Qutb (spiritual pole) and guide?... Then a smile appears on the blessed lips of Hab Hamid, the eternal Qutb of our Khanqah, and he gestures while saying: 'It has been a year since we sent Ahmad; only the Sufis of our path must recognize him...'" (Khosravi, 2021:198) Thus, Shaykh Ahmad Sofli is introduced as the Qutb of the Khanqah in place of himself, and others, following this truthful dream, accept him as the Qutb of the Tajandiyeh Khanqah.

In the Bábí faith, based on the will of Siyyid Kazim Rashti who said, "The Promised One is now among you. He is manifest and apparent..." (Mohammad Hosseini, 1995:177), they recognize the Promised One in the Báb. Based on the claim made by the Báb, who called himself the Promised Qa'im, they believe in him and, under his command, travel to other cities to propagate the Bábí faith.

Conclusion

The novel *Malkan-e Azab* by Abutorab Khosravi, as a historical-literary work, successfully combines fictional and factual elements to provide an accurate depiction of the historical and social events related to the Bábí and Bahá'í movements. The author, through the use of both historical and fictional characters, offers a profound analysis of the beliefs, contradictions, and challenges inherent in these sects. Sheikh Ahmad Sofli in *Malkan-e Azab* symbolizes the Báb, who, by exploiting the ignorance of his contemporaries, gathered followers and easily eliminated and assassinated his opponents. His son Zakaria refers to his main successor, Subh-i-Azal, whose inactivity and seclusion shortly after the Báb's death led to the sect's obscurity. The elder brother symbolizes Bahá'u'lláh, who, in pursuit of power, established a new sect through extensive propaganda and planned assassinations of his adversaries. The places, times, and all events mentioned in the novel allude to the emergence and existence of the Bábí and Bahá'í sects.

Overall, Khosravi, by drawing from historical texts and the religious books of the Bábí and Bahá'ís, created *Malkan-e Azab*. This work, by employing the core concepts of the Bábí and Bahá'í faiths and their formation processes, reflects their ideologies and societal impacts. Although the novel may appear superficially simple, it is in fact a critique of these two sects, transformed into a literary genre. At the same time, it provides scholars and literature and history enthusiasts the opportunity to engage in deeper analysis using historical criticism methods.

Finally, it should be noted that this writing is an interpretation and reading that describes and explains religious sects which emerged from mysticism and Sufism and played a significant role in the formation and development of social and political discussions. Moreover, from the perspective of literary aspects, narrative techniques, and specific political themes of that era—such as the role and power of the Tudeh Party and popular beliefs—there are also noteworthy topics to be explored.

Bibliography

- Aryanpour, Yahya, (1993), *From Saba to Nima*, Volume 2, 5th Edition, Tehran: Zavar Publications.
- Afrasiabi, Bahram, (1995), *Comprehensive History of the Bahá'í Faith*, 5th Edition, Tehran: Sokhan Publications.
- Eagleton, Terry, (2004), *Marxism and Literary Criticism*, translated by Masoum Beigi, Akbar, 1st Edition, Tehran: Digar Publishing.
- Bakhtiari, Manouchehr, (2016), *The Record and Influence of Eternal Dissent in Iran; The Struggle Between Memory and Forgetfulness*, 1st Edition, Germany: Forough Publications.
- Parsanasab, Mohammad, (2011), *Theory and Criticism of Persian Historical Novels (1873–1953)*, 2nd Edition, Tehran: Cheshmeh Publishing.
- Payandeh, Hossein, (2018), *Theory and Literary Criticism: An Interdisciplinary Textbook*, Volume 1, 1st Edition, Tehran: Samt Publications.
- Jafarian, Rasul, (2012), *False Mahdis with Three Treatises on the Hadith of Our State in the End Times, the Shahieh Promissory Treatise, the Treatise of the Mahdi*, Tehran: Elm Publications.
- Cheraghi, Ali & Rezaei Jamkarani, Ahmad, (2021), *Central Discourse and the Deferral of Meaning: The Dominant Element of Abutorab Khosravi*, *Contemporary Persian Literature, Humanities and Cultural Studies Institute, Scientific Biannual*, Year 12, No. 1, Spring and Summer 2022, pp. 87-111.
- Chahardahi, Nour-eddin, (1983), *Who is the Báb and What is His Message?*, 1st Edition, Tehran: Fathi Publications.
- Khosravi, Abutorab, (2021), *Malkan-e Azab*, 2nd Edition, Tehran: Nimaj.

287 Abstract

- Rahnamaee, Hossein, (2019), A Brief Introduction to the Bahá'í Faith; The History of the Emergence of the Bahá'í Faith, 1st Edition, Tehran: Gooyar Publishing.
- Ra'in, Esmail, (1978), Schism in the Bahá'í Faith After the Death of Shoghi Rabbani, Research Institute Ra'in.
- Zarinkoub, Abdolhossein, (1982), Literary Criticism, Vol. 1, 3rd Edition, Tehran: Amir Kabir.
- Za'im al-Dowleh Tabrizi, Mohammad Mahdi, (1967), Translation of Bab al-Abwab or The History of the Báb and Bahá', translated by Farid Golpayegani, Hassan, Farhani Publishing Institute, 3rd Edition, Chap-e Taban.
- Za'im al-Dowleh Tabrizi, Mohammad Mahdi, (2023), From Shiraz to Haifa (Corrected Edition of Miftah Bab al-Abwab on the Life of the Báb and Bahá'), translated by Farid Golpayegani, Hassan, Tehran: Helal Publications.
- Adam, Jean-Michel & Rouvaz, François, (2010), Analysis of Types of Stories (Novel, Drama, Screenplay), translated by Hosseinzadeh, Azin & Shahparrad, Katayoun, 3rd Edition, Tehran: Ghatreh Publishing.
- Genette, Gérard, (2021), Discourse of Narrative: An Essay on Method, translated by Hosseinzadeh, Azin & Shahparrad, Katayoun, 1st Edition, Tehran: Niloufar Publishing.
- Shahbazi, Abdollah, (2003), Essays on the History of the Bahá'í Faith in Iran, Contemporary History Journal, No. 27, pp. 7-60.
- Gholam, Mohammad, (2002), Historical Novel: Evolution, Criticism and Analysis of Persian Historical Novels 1905–1953, 1st Edition, Tehran: Cheshmeh Publishing.
- Fazaei, Yousef, (1974), Research on History and Philosophy: Bábism, Bahá'ism and Kasraviism, Tehran: Farkhi Publications.
- Feyzi, Mohammad Ali, (1973), Hazrat Noqteh-ol-Oli, West Germany: National Press Institute.
- Kashani, Jani, (1949), Noqteh al-Kaf (On the History of the Báb's Emergence and the First Eight Years of the Bábi Faith), Leiden, Netherlands: Brill Printing House.
- Kermani, Abdolhossein & Rouhi, Ahmad, (2002), Hasht Behesht, Bayani Digital Publications, Version 001, 2002.
- Karimi, Mehdi, (2008), Bahá'ism: From Claim to Reality, 1st Edition, Qom: Radnegar Publications.
- Mohammad Hosseini, Nosratollah, (1995), His Holiness the Báb; Biography and Blessed Works and Conditions of the Companions of the Highest Covenant, Canada: Bahá'í Knowledge Institute.
- Mesbahi Pour Iranian, Jamshid, (1979), Social Reality and the World of the Story, Tehran: Amir Kabir Publishing Institute.
- Mir Abedini, Hossein, (2018), One Hundred Years of Story Writing in Iran, Volumes 1 & 2, 5th Edition, Tehran: Cheshmeh Publishing.
- Nejât Eyd Gâhi, Hasniyeh & Ghavam, Abolghasem, (2020), "Modernist Description" in the Works of Abutorab Khosravi, Scientific

Quarterly of Interpretation and Analysis of Persian Language and Literature (Dehkhoda), Vol. 12, No. 43, pp. 171-194.

Nouri, Oziyeh, Al-Atba' Rashti, Ahmad Amin & others, (2015), Tanbih al-Na'imīn, Edited by Seyyed Meghdad Nabavi Razavi, Tehran: Negah-e Mo'asir Publications.

Hedayee, Abutorab, (n.d.), Bahá'ism is Not a Religion, 3rd Edition, Tehran: Farahani Publications.

نقد تاریخی رمان ملکان عذاب

یدالله نصراللهی*

مریم رضائی فرد**، ویدا دستمالچی***

چکیده

تاریخ‌گرایی نوین یکی از رویکردهای نقد ادبی است. در این روش، مرز میان تاریخ و ادبیات برداشته می‌شود تا بر اساس آن ارتباط میان متن و زمینه تاریخی آن بررسی گردد. با توجه به تأثیرات اجتماعی و تاریخی دوره‌های مختلف بر ادبیات، این پژوهش با استفاده از روش توصیفی _ تحلیلی از منظر نقد تاریخی، به بررسی چگونگی بازنمایی تاریخ و مسائل اجتماعی آن در رمان ملکان عذاب می‌پردازد. مسئله در قرائت و محمل‌های معنایی ممکن در این رمان است؛ پرسش‌های اصلی این‌که مصادیق واقعی و حقیقی شخصیت‌ها، مکان، زمان و حوادث و کنش‌های داستان به موضوعات واقعی و تاریخی اشاره و یا ارجاع دارد؟ به احتمال زیاد، نویسنده در این رمان، اتفاقات و شخصیت‌های تاریخی و تخیلی را در کنار هم قرار می‌دهد و به تحلیل و تبیین بافتارهای تاریخی مرتبط با فرقه بابیه و بهائیت می‌پردازد و درواقع بخش‌هایی از باورها و اقدامات صاحبان این دو فرقه در صورت این داستان بازتاب یافته است. همچنین، شخصیت‌های رمان به منزله نمادهایی از شخصیت‌های تاریخی و وقایع مهم در تاریخ ایران معرفی می‌شوند. این پژوهش در قرائتی نو، در پی آن است که مدلول‌های تاریخی و واقعی از شخصیت‌ها، مکان، زمان و عمل‌های خاص و آیینی اشخاص داستانی را ولو به صورت فرضی بیابد و نشان دهد که چگونه رمان ملکان عذاب نه تنها به بازنمایی تاریخ پرداخته، بلکه به تحلیل عمیق‌تری از باورها، عقاید و

* دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران (نویسنده مسئول)،

y.nasrollahy@gmail.com

** دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران،

rezaeefard.ma@gmail

*** استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران،

dastmalchivida@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۱۳، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۲۹

تناقضات موجود در فرقه‌های بابی و بهایی نیز می‌پردازد. نتیجه‌ای که می‌توان از این پژوهش به دست آورد، این است که با توجه به مضامین و خصوصاً باورها و اعمال صوفیانه موجود در اثر، می‌توان آراء توصیف هنری فرقه باب و شخصیت‌های مرتبط با آن فرقه را دریافت. درواقع دریافتن مفاهیم موجود فرقه‌ای محور، با استناد به قراین مختلف مشخص می‌گردد.

کلیدواژه‌ها: نقد تاریخی، ملکان عذاب، ابوتراب خسروی، بابیه، صوفیه.

۱. مقدمه

هر اثر خلاق ادبی با توجه به عوامل تاریخی و اجتماعی شکل می‌گیرد؛ به عبارتی، تمام یک اثر هنری، نشانی از دوران تاریخی خود را دارد و هنر بزرگ در این است که این نشان به ژرف‌ترین وجه بر آن نقش بسته باشد. (ایگلتون، ۱۳۸۳: ۲۷) نقد تاریخی، آثار ادبی را بر مبنای زمینه‌های تاریخی مرتبط با آن اثر بررسی می‌کند. این تفسیر و بررسی از یک‌سو می‌تواند شامل علل تاریخی پیدایش یک اثر باشد و از سوی دیگر آن را در ارتباط با تبیین جنبه‌هایی از تاریخ موردتوجه قرار دهد. نقد تاریخی بر اساس معیارهای اصولی و عینی انجام می‌شود. اصول این نقد مبتنی بر قوانین علی و معلولی است که معتقد است تمامی حوادث جهان با یکدیگر در ارتباط هستند و بین آن‌ها قانون علیت وجود دارد. در این نقد از حوادث تاریخی، اجتماعی و سیاسی برای تفسیر ادبیات استفاده می‌شود (زرین‌کوب، ۱۳۶۱ ج ۱: ۶۳).

در مطالعات ادبی، تاریخ همواره از دو منظر کاربرد داشته و مهم بوده است: یکی منظر درون مبنا و دیگری منظر برون مبنا. هدف از رویکرد درون مبنا، به دست دادن شرح تکوین ژانرها یا انواع ادبی بوده است. این رویکرد به پژوهشگر ادبیات، این امکان را می‌دهد که مشخص کند کدام قالب‌های بیان (مثال قصیده و غزل در شعر یا داستان کوتاه و رمان در ادبیات داستانی) در چه برهه‌هایی از تاریخ شکل گرفته‌اند؛ و رویکرد برون مبنا با هدف کاویدن رابطه ادبیات با تاریخ انجام می‌شود. (پاینده، ۳۷۴: ۱۳۹۷-۳۷۵). در این نوع از نقد به اشارات تاریخی موجود در متن توجه کرده و تحلیلی که از متن ارائه می‌شود بر اساس مستندات تاریخی است. برای شناخت کامل یک اثر لازم است تا تمامی عوامل دخیل در اثر، از جمله تاریخ و مسائل تاریخی را که در متن ذکر شده‌اند، بررسی و تحلیل کرد. نوع ادبی «رمان‌های تاریخی» بهترین گزینه برای بازتاب مسائل تاریخی می‌باشد. در رمان‌های

تاریخی مهم‌ترین عنصر، جنبه تخیلی اثر است که نویسنده با تأکید بر این جنبه، دوره‌ای از تاریخ را از نو می‌آفریند و اثری در این راه خلق می‌شود که در عین پابندی به واقعیت‌های تاریخی، شکل و شمایل خیالی دارد؛ حضور اشخاص داستانی در کنار اشخاص تاریخی تأکیدی بر همین امر است (غلام، ۱۳۸۱: ۴۲). به عبارتی رمان تاریخی، رمانی است که شخصیت‌ها و مسائل تاریخی را بازسازی و تخیل و واقعیت را در کنار هم مطرح می‌کند.

رمان‌های تاریخی را می‌توان نخستین نمونه از رمان‌نویسی در ادبیات فارسی به شمار آورد. این نوع از رمان‌ها نتیجه مستقیم کوشش‌های فرهنگی دارالفنون و افراد وابسته به آن بود که به نظر می‌رسید غرض نویسندگان از نوشتن این نوع از رمان‌ها دادن اطلاعات تاریخی در ضمن داستان‌های زیبا و جالب ادبی بود. (آرین پور، ۱۳۸۲: ۲۳۸) رمان‌های تاریخی همچنان سال‌های متمادی تا دوره مشروطه رواج داشت که به علت وقوع انقلاب و تحولات سیاسی، اجتماعی و الگوی ادبی که پس از انقلاب فرانسه، به وجود آمده بود و نیز نیاز به احیای هویت ملی و اشاره به دوره‌های پرافتخار گذشته، دیده می‌شد که هم نماینده ادبی دوران پس از انقلاب بود و هم وسیله‌ای برای ایجاد و تقویت حس وطن‌دوستی به شمار می‌آمد. پس از شکست مشروطه، در حکومت رضاشاه نیز به دلیل عواملی مانند شکست انقلاب مشروطه، حمایت رژیم از این نوع رمان، بنیادگرایی و علاقه‌مندی به تاریخ ایران باستان، رمان تاریخی همچنان رواج داشت. (پارسا نسب، ۱۳۹۰: ۱۳۷) اما محتوای رمان‌های تاریخی که در دوره مشروطه، شکلی انتقادی داشتند با رمان‌های تاریخی دوره رضاشاه متفاوت بودند؛ دیگر رمان‌ها با نیت انگیزش احساسات وطن‌پرستانه و بیداری اذهان عموم مردم نوشته نمی‌شد. در این دوره شعارهای نژادپرستانه و افتخار به نژاد آریایی در حد افراطی شایع می‌شود. (مصباحی پور، ۱۳۵۸: ۱۳۰) رمان‌های تاریخی در زمان انقلاب اسلامی نیز با انگیزه‌های مختلفی نوشته شده‌اند؛ این نوع از ادبیات پس از انقلاب، در جست‌وجو و کشف هویت و درک تفاوت‌ها است؛ نویسندگان برای بازنمایی گذشته گاه وقایع‌نگاری کرده و گاه به تحلیل‌های سیاسی و اجتماعی روی آورده‌اند. (میر عابدینی، ۱۳۹۷: ۹۸۶)

از نویسندگانی که حوادث مهم تاریخی را موضوع رمان خود قرار داده، ابو تراب خسروی است. خسروی صاحب سبک است و از قاعده و قانون خاصی در نوشتن پیروی نمی‌کند. بخش‌هایی از داستان‌هایش به آثار کافکا و هوشنگ گلشیری شباهت دارد؛ و در برخی داستان‌های کوتاهش نیز تأثیراتی از داستان‌های بورخس و قصه‌های پریان دیده

می‌شود. مجموعه داستان‌های هاویه، دیوان سومنات، کتاب ویران، آواز پر جبرئیل و رمان‌های اسفار کاتبان، رود راوی و ملکان عذاب از آثار وی هستند. رمان ملکان عذاب آخرین رمان منتشرشده از خسروی است که در آن، مضمون و اندیشه‌های پیشین خسروی در دیگر آثار او را می‌توان دید که با شیوه‌ها و شگردهای جدیدی که وی در داستان‌نویسی ایجاد کرده است. شیوه‌ای که در آن تفکیک اندیشه و زبان دشوار است. خسروی در رمان ملکان عذاب که در سال ۱۳۹۲ چاپ کرده است، تصویری تخیلی از شکل‌گیری فرقه بابیه و بهائیت و قدرت پرستی روسای این فرقه‌ها را به نمایش می‌کشد و درعین حال می‌کوشد تا تناقضاتی را که در آموزش‌ها و کتاب‌های این دو فرقه وجود دارد، در رمان خویش به تصویر کشد. خسروی این مضمون را با توجه به محیط زندگی‌اش در شهرهای فسا، شیراز و کرمانشاه و آشنایی با فرقه‌های مختلف تصوف و بهائیت انتخاب کرده است. با پرورش چنین مضمونی، نشان می‌دهد که چگونه با سوءاستفاده از ناآگاهی، فقر اندیشه در دیگران و با استفاده از جریان‌های فرقه سازی و خرافه، می‌توان به قدرتی بی‌انتهای دست پیدا کرد. ارتباط رمان با واقعیت‌های تاریخی جامعه، بازتاب آن و اهمیت درون‌مایه رمان، به پژوهشگر این امکان را می‌بخشد تا با استفاده از روش‌های توصیفی-تحلیلی، ساختار تاریخی و اجتماعی و نقش و کارکرد تاریخی بهائیت و بابیت را در این رمان بررسی کند.

۱.۱ بیان مسأله

تحولات ژانر تاریخی در ادبیات معاصر فارسی، به‌منزله گذر از تغییر رویکردها در بازنمایی تاریخ است؛ گذر از روایت‌های خطی و گزارش گرانه به ساختارهای روایی و چندلایه که در آن تاریخ نه صرفاً پس‌زمینه‌ای ثابت، بلکه عنصری فعال در شکل‌گیری معنا به‌حساب می‌آید. این تغییرات علاوه بر تغییر در زبان و سبک، نگرش نویسندگان به تاریخ، را نیز متحول ساخته است. تحلیل چنین متونی نیازمند بررسی دقیق عناصر روایی ازجمله زمان، مکان و شخصیت است که هر یک نقش مهمی در بازتولید مفاهیم تاریخی و خلق معنا ایفا می‌کنند. این عناصر با تعامل و ترکیب خاص خود، ساختار روایت را تشکیل می‌دهند و امکان بازتعریف تاریخ را در قالبی نو فراهم می‌کنند. در این میان رمان ملکان عذاب نمونه‌ای بارز از این تحولات است که با بهره‌گیری از روایت غیرخطی، تلفیق تخیل و واقعیت و لایه‌بندی زمانی، تاریخ را به شکلی فعال و چندوجهی در بافت داستانی جای داده

است. این اثر، خواننده را در فرایند کشف رویدادهای تاریخی آن درگیر می‌کند و فراتر از یک روایت صرف تاریخی عمل می‌نماید.

۲.۱ ضرورت و اهمیت تحقیق

ضرورت پرداختن به نقد تاریخی رمان ملکان عذاب از آن جهت اهمیت دارد که این گونه پژوهش‌ها امکان مطالعه عمیق‌تری از شیوه‌های تعامل ادبیات داستانی با مفاهیم تاریخی را فراهم می‌سازد. چنین رویکردی نه تنها به تحلیل لایه‌های داستانی و معنایی آثار ادبی کمک می‌کند، بلکه می‌تواند به شناخت نگرش‌های فرهنگی و اجتماعی پنهان در این آثار نیز منجر شود. در نتیجه بررسی دقیق ویژگی‌های روایی و ساختارهای متن، می‌تواند دریچه‌ای نو به شیوه‌های نوین روایتگری در ادبیات معاصر بیانجامد و نقش این آثار را در خوانشی دوباره از تاریخ مشخص نماید.

۳.۱ اهداف پژوهش

هدف از این پژوهش تحلیل ساختارهای روایی و شیوه‌های بازنمایی تاریخ در رمان‌های معاصر فارسی است. در این چارچوب، نحوه بازنمایی زمان، مکان و نقش آن‌ها در سازمان‌دهی روایت مورد بررسی قرار می‌گیرد. همچنین، چگونگی ترسیم شخصیت‌ها و پیوند آن‌ها با زمینه‌های تاریخی اثر بررسی می‌شود. مطالعه حاضر به تبیین تأثیر عناصر زمان، مکان و شخصیت در بازخوانی رویدادهای تاریخی در متن می‌پردازد. در نهایت این پژوهش می‌کوشد چارچوبی تحلیلی برای فهم میان عناصر داستانی و رویدادهای تاریخی ارائه دهد.

۴.۱ سؤالات پژوهش

۱. چه رابطه‌ای میان حوادث اثر ادبی و شرایط اجتماعی و تاریخی بیان شده وجود دارد؟
۲. نویسنده چگونه به نقد فرقه بابیه و حتی بهائیت می‌پردازد؟
۳. نویسنده تا چه اندازه به تاریخ وفادار بوده و واقعیت‌های تاریخی را در نوشته خود بیان کرده است؟

۵.۱ پیشینه تحقیق

باید گفت: اگرچه پژوهش‌های زیادی درباره این دو اثر ادبی صورت گرفته است اما پژوهشی که به صورت اختصاصی تکنیک‌های شخصیت‌پردازی را بر اساس نظریه لئونارد بیشاپ در این دو اثر به صورت تطبیقی مورد پژوهش قرار داده باشد مسبوق به سابقه نیست. اما پژوهش‌هایی که از جوهی به بررسی و تحلیل یکی از این دو رمان پرداخته‌اند و به نوعی مرتبط با موضوع پژوهش هستند عبارت‌اند از:

برای حصول این پژوهش منابع کافی درباره نقد تاریخی وجود داشت؛ اما ما در این رمان به دنبال آن دست از واقعیت‌های تاریخی هستیم که در میدان کار و اندیشه منتقد برای تحقق بخشیدن چنین پژوهشی قرار می‌گیرد و در چشم‌انداز ادبی نویسنده، در پی آن شمار از عناصری هستیم که بتواند با کنش‌های رمان ارتباط عمیقی برقرار کند و نشانی باشد از کوشش نویسنده برای توضیح و تبیین بافتارهای تاریخی موجود در متن، بدیهی است مقالات یا جستارهایی درباره تحلیل آثار ادبی از منظر نقد تاریخی انجام شده، اما با دیدگاه ما در پژوهش حاضر تفاوت دارد؛ نیز، به رغم پژوهش‌های بسیاری که درباره رمان ملکان عذاب انجام شده، نقد تاریخی این اثر موضوع تحقیق قرار نگرفته است بخش اعظم مقالات، از منظر پسامدرنیستی بدان پرداخته‌اند؛ به عنوان مثال، مقاله «وصف مدرنیستی آثار ابوتراب خسروی (۱۳۹۹)» نوشته حسنیة نجات زاده عیدگاهی و ابوالقاسم قوام، به بیان توصیفات مدرنیستی رمان ملکان عذاب می‌پردازد و بر این تأکید دارد که به وسیله شناخت بافت‌های توصیفی در رمان، می‌توان به شناخت اندیشه و شیوه تفکر نویسنده رمان دست یافت. (نجات زاده عیدگاهی، ۱۳۹۹: ۱۸۳-۱۸۴) مقاله دیگری با عنوان کلام محوری و تعویق معنا، عنصر غالب ابوتراب خسروی» (۱۴۰۱) نوشته علی چراغی و احمد رضایی جمکرانی به این می‌پردازد که اهل عرفان معتقد به حلول روح در اجسام و حیوانات‌اند و از دیدگاه صوفیه هر پدیده‌ای می‌تواند تجسم اعمال انسان باشد. (چراغی: ۱۴۰۱: ۱۰۲) در مقاله «تحلیل ژرف‌ساخت رمان ملکان عذاب و تبیین پیوند آن با شگرد نویسنده» (۱۳۹۵) نوشته تیمورالمیر و فاطمه قادری، نویسندگان، به بررسی و تحلیل ژرف‌ساخت رمان پرداخته و معتقد است نویسنده با استفاده از شیوه استحاله در متن، به مبارزه با زمان می‌رود. در مقاله «تحلیل کیفیت بازنمایی چندآوایی در رمان پسامدرنیستی ملکان عذاب» (۱۳۹۸) نوشته سوده خسروی و علی قاسم‌زاده، تحلیل چندآوایی در رمان ملکان عذاب با استفاده از تکنیک‌های روایی، بینامتنیت و... آورده شده است؛ و در مقاله «بررسی ویژگی‌های مدرنیسم در رمان

ملکان عذاب ابوتراب خسروی» (۱۳۹۸) نوشته نصرت‌الله خاکیان، نیز با استفاده از روش تحلیل محتوا ویژگی‌های مدرنیسم در رمان بررسی شده است.

۲. مبانی نظری پژوهش

۱.۲ تحلیل رمان

رمان ملکان عذاب با سه روایت از سه راوی نوشته شده است. راوی نخست شیخ احمد سفلی است، نظامی بدنام و ظالمی که در جوانی ظلم‌های متعددی می‌کند. در نهایت، در هنگام عبور از روستایی با دیدن ترس روستاییان متنبه می‌شود و از کارهای گذشته خود توبه می‌کند. تبدیل به شیخ خانقاه تجندیه در سمیرم سفلی می‌شود. صوفیگری و تنبه این فرد با دیگران متفاوت است، زیرا چنان‌که خود نیز نشان می‌دهد، ریاکاری در این توبه فراوان است. «اعتراف می‌نمایم که این صورت صورتکی بیش نیست، صورتکی از جنس ریاست، همین‌که برداشته شود هیولای خرقه‌پوشی خواهید دید که حتی آن نقاب را در زیر خرقه‌اش می‌پوشاند.» (خسروی، ۱۴۰۰: ۱۷۶) در نهایت نیز مرگ خودخواسته خود را عروجی آسمانی نشان می‌دهد که این اوج ریاکاری وی است. روایت دوم، روایت زکریا پسر شیخ احمد سفلی است که مادرش همسر موقت و کوتاه‌مدت پدرش بوده است. دوران کودکی خود را در عمارت خان‌های بالا گذاری که همسران مادرش هستند به سر می‌برد، هنگام سفر تحصیلی خود به تهران به‌وسیله خاله مادرش، نسبت به اینکه پدرش چه کسی است، آگاهی پیدا می‌کند. در پایان تحصیلاتش نیز با پدر خود روبرو شده و برای مدتی با وی می‌ماند. پس از مرگ پدرش، به دلیل ترس از کشته شدن به دست برادر بزرگ‌ترش، از خانقاه تجندیه می‌گریزد و در خفا در تهران به زندگی خویش ادامه می‌دهد. روایت سوم روایت شمس، پسر زکریا و نوه شیخ احمد سفلی است. در این روایت شمس به خواندن دست‌نوشته‌های پدرش زکریا و شیخ احمد سفلی می‌پردازد و موظف است، بنا بر وصیت زکریا آن‌ها را به چاپ برساند. خسروی این سه روایت را با کمک راوی درون داستانی که نقش شخصیت‌های اصلی را در رمان دارند و به‌صورت ترانهاده نشان می‌دهد، به عبارت بهتر «هیچ تضمینی به خواننده نمی‌دهد که گفته‌ها تمام گفته‌های گوینده است، بدون کم‌وکاست.» (حسین پور و شهپر راد، ۱۴۰۰: ۲۳۴) و با بهره گرفتن از شیوه‌های مونولوگ و گاهی نیز دیالوگ، عادت‌ها و ویژگی‌های رفتاری شخصیت‌های داستانش را نشان داده و به شکلی ماهرانه با استفاده از شیوه تمرکز درونی یعنی «اطلاعات را منحصر به دیدگاه تنها

یک (تمرکز درونی ثابت) یا تعدادی (تمرکز درونی متغیر) شخصیت می‌کند.» (حسین پور و شهپر راد، ۱۳۸۹: ۱۴۴) به عبارتی تحت عنوان خاطرات زکریا، بیوگرافی از زندگی زکریا و پدرش را در اختیار خواننده قرار می‌دهد. به این ترتیب چهره‌ی آرام و مثبت از زکریا، شخصیت ریاکار و جاه‌طلب از شیخ احمد سفلا که از نگاه زکریا معرفی می‌شود و شخصیت خشتی شمس را برای خواننده به تصویر می‌کشد.

۲.۲ زمان روایت

رمان در چهار زمان کودکی و نوجوانی، جوانی، دوران میان‌سالی و پس از فوت زکریا روایت می‌شود. روایت رمان بر اساس نوشته‌ها و خاطرات زکریا و واگویی‌های شمس پیش می‌رود؛ بنابراین ترتیب زمانی روایت داستان متفاوت از زمان تقویمی رخ دادن اتفاقات است. رمان با خاطرات زکریا از گذشته‌اش آغاز می‌شود. روایتی از کودکی‌های زکریا که از اسم‌ورسم پدر اصلی خویش بی‌خبر است و بر اساس خواست مادرش، تمامی همسران مادرش موظف‌اند که او را هم جزوی از فرزندان خویش بدانند. این مسئله خواننده را آماده می‌کند تا شاهد روایتی از گذشته باشد. درواقع هدف از این‌گونه آغاز رمان نشان دادن ویژگی‌های زندگینامه‌ای در روایت نیست، بلکه تلاش برای نشان دادن واقعه‌ای تاریخی است. اگرچه دقیقاً عین حوادث تاریخی را در یک رمان، نمی‌توان جست‌وجو کرد، اما دوران کودکی و تولد زکریا تصویری از دوران تولد و کودکی یحیی صبح ازل است با این تفاوت که زکریا در کودکی و از بدو تولد از نام و نشان پدر خویش بی‌اطلاع است و دوران کودکی خود را در منزل همسران مادرش می‌گذراند، اما یحیی صبح ازل در هنگام تولد، مادر خویش را از دست می‌دهد و توسط همسر پدرش، بزرگ می‌شود. در ادامه داستان با رسیدن به دوران جوانی زکریا و معرفی پدر زکریا توسط خاله مادرش وارد فضای جدیدی از داستان می‌شویم؛ زیرا از این قسمت به بعد است که تلاش‌های پدر زکریا برای شناساندن خود به او و جذب وی آغاز می‌شود «ظاهراً پدر در انتظار روزی بود که من مراحل تحصیل را گذرانده و از هر نظر آماده پذیرفتن وظایفی که می‌خواهند برعهده‌ام بگذارند باشم.» (خسروی، ۱۴۰۰: ۱۳۶) این موضوع یادآور تلاش‌های بابیان برای جذب سایر افراد به فرقه خویش و معرفی باب به این افراد است. از طرفی بر طبق تاریخ بهاییان، صبح ازل در عنفوان جوانی به وسیله تعلیمات برادرش بها به فرقه بابیه می‌پیوندد «پس ازایمان حضرت

بها الله به امر بدیع میرزا یحیی نیز به همت آن حضرت ایمان یافت.» (محمد حسینی، ۱۹۹۵: ۶۴۱) زکریا نیز طبق راهنمایی‌های برادر بزرگ‌تر به سمت پدر می‌رود.

زمان بعدی که با آن روبرو می‌شویم دوران میان‌سالی و پیری زکریا است که همسر محبوب خود خجسته نجومی را ازدست‌داده، دست از وکالت کشیده است و در پایان زندگی، به نوشتن خاطرات خود و تصحیح جزوه شیخ احمد سفلی می‌پردازد. این مطلب یادآور زندگی صبح ازل پس از جدایی وی از برادرش بها است که بنا بر آنچه منابع ازلی می‌نویسند، در انتهای عمر، همسر و فرزندانش او را ترک کرده‌اند و در تنهایی به تصحیح و نوشتن کتاب «بیان» می‌پرداخته است. «حضرت ازل در خانه نشسته و در بروی خویش و بیگانه بسته... و در همه احوال به ذکر ایزد متعال و شکر معبود لایزال و نوشتن آیات و کلمات «بیان»... امرار وقت و ایام می‌فرمایند.» (کرمانی و روحی، ۲۰۰۲: ۲۲۵-۲۲۶)

آخرین دوره زمانی پس از فوت زکریا است که شمس موظف است تا دست‌نوشته‌های پدرش را به همراه دست‌نوشته‌های شیخ احمد سفلی به چاپ برساند؛ اما دررمان تلاشی از جانب شمس برای چاپ مطالبی که پدرش نوشته بود، دیده نمی‌شود. هرچند که زکریا از وی خواسته بود این نوشته‌ها را حتی به‌صورت جزوه یا پلی‌کپی به چاپ برساند. «باید آدمی مثل شمس من که ادامه‌ی وجود من است، ادامه‌اش بدهد و زحمتش را بکشد... حتی اگر شده با پلی‌کپی یا زیراکس تا چیزی باقی بماند از ما و برسد به دست طالبانش.» (خسروی، ۱۴۰۰: ۱۲۶-۱۲۵) این مسئله یادآور عدم توجه وصی صبح ازل به وصیت او برای زمامداری ازلیان می‌باشد که بعد از پذیرش رهبری ازلیان می‌خواهد تا اطلاع ثانوی در جامعه اسلامی حل شوند و همچون سایر مسلمانان رفتار کنند و تا پایان عمرش دستور خاصی به ازلیان نمی‌دهد.

میرزا یحیی انحلال موقت آیین را تا زمان مناسب دیگری اعلام کرد و از پیروان خواست تا از این‌پس در کسوت و در میان مذهب اکثریت مردم ایران درسوی برپایی ایرانی آباد و آزاد و مدرن حاضر، کوشا و مسئول باشند تا زمان اعلام آشکار گسترش امر بایی برسد. (بختیاری، ۱۳۹۵: ۱۸۹)

۳. شخصیت‌های رمان

۱.۳ شیخ احمد سفلی

یکی از شخصیت‌های اصلی داستان، شیخ احمد سفلی است. نظامی بدنامی که پس از توبه، شیخ و پیر خانقاه تجندیه در سمیرم سفلی می‌شود. شیخ احمد سفلی، شخصیتی که نام اصلی رمان برگرفته از اعمال وی است تصویری از باب محسوب می‌شود. ریشه باورها و اعتقادات باب، بر اساس آموزه‌های صوفیه است؛ برای مثال او خود را «ذکر» می‌نامید؛ که از اعتقادات صوفیه است حتی فرقه‌ای با نام ذکریه دارند. «صدای ذکرهای صوفیانه‌ی برادران و خواهران ایمانی را می‌شنیدیم که در گوش‌های زخم تنم می‌خواندند تا شفایی عاجل داشته باشم.» (خسروی، ۱۴۰۰: ۲۰۴) ریاضت‌ها و ذکر گفتن‌های وی، تأویل‌گرایی و باطن‌گرایی در رفتارها و نوشته‌های او، همگی نشان از این مسئله دارند. از سویی باورها و سخنان باب از تشیع، شیخی‌گری و از مذاهب پیش از اسلام نیز تشکیل شده است. احکام دینی که باب مطرح می‌کند «بیشتر یا اقتباس از احکام دین اسلام است و یا احکامی هستند که بر ضد احکام اسلام ایراد شده‌اند.» (فضائی، ۱۳۵۲: ۱۲۶)

از سویی صفت سفلی که خسروی پس از نام شیخ احمد در رمان قرار داده است علاوه بر القای معنای پست و پایین مرتبه که نشانگر شخصیت پست شیخ احمد سفلی است که در جوانی به دنبال هوی و هوس خویش در هر منطقه‌ای بوده و پس از توبه نیز به‌ظاهر در مقابل پروردگار خضوع و خشوع می‌کند، اما درواقع هنوز گرفتار نفس خویش است، از سویی دیگر اشاره‌ای به یکی از محله‌های توابع تبریز نیز دارد که باب در آنجا به فتوای علما اعدام شد. در نوشته‌های تاریخی و بهاییان، باب دارای شخصیتی عامی و تحصیلاتی مختصر معرفی شده است. وی در ابتدا ادعای باییت امام زمان را می‌کند و پس از مدتی نیز مدعی می‌شود که امام زمان است. درنهایت ادعای دین‌جدیدی را می‌کند که بالاتر از سایر ادیان است و با مرگ وی به اتمام نمی‌رسد، در پایان عمر خویش نیز ادعای الوهیت می‌کند. ریاضت‌ها و آسیب‌هایی که شیخ احمد سفلی به درخواست خویش بر خود وارد می‌کند، یادآور ریاضت‌هایی است که باب برای جلب‌توجه مردم انجام می‌داده است؛ به‌عنوان نمونه ساعت‌هایی طولانی در آفتاب گرم بوشهر به عبادت می‌پرداخته است. تناقض‌گویی‌های شیخ احمد سفلی و عدم رعایت گفته‌های خویش در رفتارهایش که زکریا به آن‌ها اشاره می‌کند، نیز یادآور تناقض‌گویی‌ها و رفتارهای باب می‌باشد که با تعلیمات و سخنانش همخوانی نداشته است. از سویی انتخاب نام احمد برای این شخصیت، دلیل دیگری است

که نشان می‌دهد احمد تصویری از باب است. نام احمد در فرقه بابیه و بهاییه از اهمیت بالایی برخوردار است، زیرا نام شیخ احمد احسائی بنیان‌گذار شیخیه است که با توجه به وارد کردن رکن چهارم در اعتقادات فرقه شیخیه، راه را برای حضور باب و بهاء هموار کرد. از سویی با توجه به رؤیایی که ابوتراب خسروی از قول یکی از صوفیان می‌نویسد که حضرت حب حمید در عالم رؤیا به احمد نامی اشاره می‌کند که به‌عنوان قطب خانقاه از طرف وی آنجا آمده «... تبسمی بر لب‌های حضرت حب حمید، قطب دائم الحیات و الممات خانقاه ما، نمایان می‌گردد و صیحه می‌کشند و می‌فرمایند: «سالی است که ما احمد را فرستاده‌ایم، تنها بایستی صوفیان طریقت ما او را بشناسند...» (خسروی، ۱۴۰۰: ۱۹۸)، یادآور وعده‌ای است که سید کاظم رشتی مرتب از آن سخن می‌گفت و معتقد بود به‌زودی امام زمان ظاهر می‌شوند. «امام زمان در میان شماها باشد.» (جعفریان، ۱۳۹۱: ۲۳۲) پس از این ادعا ملاحسین بشرویه که از شاگردان کاظم رشتی بود، پس از دو چله‌نشینی که در مسجد کوفه انجام داد، مدعی شد که در حالت کشف، سید علی محمد باب را به‌عنوان باب امام زمان بر وی آشکار شده است. «گفت مرا مکشوف افتاد که پس از حاج سید کاظم خلیفه به‌حق سید علی محمد است.» (هدائی، بی تا: ۲۹)

از دیگر شباهت‌های میان باب و شیخ احمد سفلی بحث رجعت صفتی است که باب به آن معتقد بود و موضوع رجعت را با جسم غیرممکن می‌دانست. وی «رجعت جسمانی در مذهب تشیع را که از هنگامه‌ی آشکاری امام دوازدهم آغاز شده و پی گرفته خواهد شد خرافه گفت و آن را رجعت صفتی و بروز ویژگی‌های درگذشتگان در امروزیان گرفت.» (رضوی و شیخ الاسلامی، ۱۴۰۲: ۳۶) باب برخلاف اندیشه شیعیان، زنده شدن با جسم عنصری را غیرمنطقی و ناممکن می‌دانست. معتقد بود: «روح متعالی باطنی کلام و پیام پیامبران که بخشی از معرفت و حقیقت پیام الهی است در قالب معرفت و آرای اجتماعی آنان مطابق الزام، منطق و نیاز زمانه در ظهورهای بعدی قابل رجعت است.» (بختیاری، ۱۳۹۵: ۵۲) شیخ احمد سفلی نیز زمانی که زکریا را به‌عنوان جانشین خویش منسوب می‌کند به این مساله اشاره می‌کند. «از مظاهر حضرت حق است که صدایمان را در گلوگاه فرزندان باز می‌سازد، با همین صداست که دوباره برای شما موعظه خواهیم کرد» (خسروی، ۱۴۰۰: ۲۳۵) از دیگر باورهای بابیان این است که اشتراک اموال برایشان لازم است و باید تمامی اموالشان را در اختیار یکدیگر بگذارند و منع و مانعی در میانشان نباشد. (تبریزی، ۱۳۳۴: ۷۰) از سویی در میان ایشان «امتیاز طبقاتی وجود ندارد،

به‌استثنای امتیازی که طبیعت از لحاظ اختلاف فهم و شعور در نهاد بشر به ودیعه نهاده است.» (رائین، ۱۳۵۷: ۴۵) یکی از تصویرهایی که شباهت شیخ احمد سفلی را به باب نشان می‌دهد همین دیدگاه درباره صوفیان معتقد خانقاه تجندیه است. «چنان‌که چند صباحی کنار ما بمانی و روح اخوت صوفیانه را درک کنی و به دایره‌ی بزرگ جمع ما مشرف شوی، همه چیز را خواهی دید. خواهی دید که آدمی با همه‌ی هیمنه اش هیچ‌گونه رجحانی بر دیگر صوفیان ندارد.» (خسروی، ۱۴۰۰: ۲۱۷)

۲.۳ زکریا

هدف نویسنده از بیان این خاطرات تنها دادن اطلاعات درباره شخصیت‌های رمان نیست، بلکه فضا و شرایطی را که از نظر روانی برای افرادی که به این فرقه دعوت می‌شوند، به تصویر می‌کشد. زکریا تصویری از صبح ازل است که برادر کوچک‌تر و ناتنی بهاء‌الله بود و بنا بر وصیت باب، جانشین وی اعلام شد؛ برادر بزرگ‌تر در ابتدای امر به‌عنوان پیشکار برادر کوچک‌تر به فعالیت پرداخت که در ادامه مسیر حوادث به‌گونه‌ای دیگر پیش رفت. در رمان *ملکان عذاب* نیز، شیخ احمد سفلی زکریا را به‌عنوان جانشین خود مورد توجه قرار می‌دهد و تعالیم خویش را به وی می‌آموزد تا پس از او با عنوان بازگشت وی از عروج به آسمان‌ها به نشر تعالیم خود بپردازد

من در انتظار روزی هستم که وجوه ایمان صوفیانه‌ی ما را با گوش جان بشنوی بپذیری تا ما هم فارغ بال به ملکوت او بییوندم و هیچ اثری از جسم ما بر خاک این خانقاه ننشیند و تو در عوض در سومین روز صعود ما به ملکوت اعلا با خرقه‌ی ما ظهور کنی و امورات خانقاه و صوفیان ساکن بر آن را به دست‌گیری و همچنان که تلقینات حضرت حق بر ما حادث می‌گردد، بر جسم و جان جوان آن روز ما و شما نیز نزول کند. (خسروی، ۱۴۰۰: ۲۱۸)

مطلب دیگری که نشان از شباهت زکریا به صبح ازل دارد، در روایتی است که شمس بیان می‌کند. در تاریخ، آمده است که پس‌ازاینکه بها الله از برادر خویش میرزا یحیی جدا شد و فرقه بهایی را تأسیس کرد، وی و سایر بهاییان صبح ازل را مرتد و کافر و با القابی زشت همچون «شیطان اعظم، ناقض عهد علی اعلی» (محمد حسینی، ۱۹۹۵: ۶۵۵) می‌نامیدند و در کتاب‌های خویش از وی یاد می‌کردند. شمس نیز در همین راستا می‌گوید پس از فرار پدرش از خانقاه، ابواب جمعی خانقاه زکریا را ملحد حربی نامیده و مرتد نسبت به قوانین

نقد تاریخی رمان ملکان عذاب (یدالله نصراللهی و دیگران) ۳۰۱

خانقاه می‌دانستند. «جانشینان مرحوم پدرش او را تا حد یک ملحد حربی نزول داده‌اند و درباره‌ی اصول اعتقادی خانقاه مرتد شناخته‌اند خائنین به طریقت پدرش، شیخ سفلی، قلمدادش کنند.» (خسروی، ۱۴۰۰: ۱۵۳)

از دیگر مسائلی که در رمان تصویر شباهت زکریا به صبح ازل را تقویت می‌کند این مسئله تاریخی است که پس از باب، میرزا حسین علی نوری (صبح ازل)، بنا بر توصیه باب و برای حفظ جانش، کمتر در انتظار عمومی ظاهر می‌شود و با مرگ وی تقریباً ازیان بر اساس سنت تقیه که در میانشان وجود داشت در جامعه اسلامی حل شدند و هیچ اثری از این گروه باقی نماند. برخی نیز به دست بهاییان کشته شدند. به عبارتی فرقه ازیله یا همان بایبه به واسطه عدم فعالیت صبح ازل «رفته‌رفته رو به غروب نهاد و پیروان آن رو به انقراض رفتند» (فضائی، ۱۳۵۳: ۲۱۰) در رمان *ملکان عذاب*، زکریا، پس از فرار از خانقاه و مدتی فعالیت در انجمن، با مرگ همسرش خجسته نجومی، پس از مدتی از همه کارها کناره‌گیری می‌کند و تحت عنوان رسیدگی به نوشته‌های پدرش و نوشته‌های انجمن از حضور در اجتماع تا حد امکان دوری می‌کند. اعضای انجمن ادبی نیز که نوشته‌هایشان را زکریا به‌نوعی نوشته‌های مؤمنان خانقاه تجنید می‌داند پس از منحل شدن انجمن، پراکنده شده و حتی برخی سرنوشتی تلخ همچون سرگرد سلیمی و همسرش اشرف تکش داشتند؛ که یادآور مرگ بسیاری از ازلی‌ها به دست بهاییان هست.

سید اسماعیل اصفهانی را سر بریدند و حاجی میرزا احمد کاشی را شکم دریدند. آقا ابوالقاسم کاشی را کشته، در دجله انداختند... غیر از این اشخاص جمعی دیگر را در شب تار کشته، اجساد آنها را به دجله انداختند، بعضی را در روز روشن در میان بازار حراج با خنجر و قمه پاره‌پاره کردند. (نوری، ۱۳۹۴: ۱۷۲)

باب در اواخر عمرش، طی نامه‌ای از صبح ازل خواسته بود تا کتاب بیان وی را که در نیمه نگارش آن بوده است، تکمیل نماید. (رهنمایی، ۱۳۹۸: ۲۵) این اتفاق به دلیل نوشته‌ای است که صبح ازل پس از واقعه قلعه طبرسی برای باب نوشت و مورد توجه ویژه او قرار گرفت. از این رو «از سوی باب «مرآت» خوانده شد و از جانب او دستور یافت تا کتاب «بیان» را کامل کرده و آیین او را حفظ کند.» (رضوی، ۱۳۹۳: ۱۹-۱۸) در این رمان نیز شیخ احمد سفلی دست‌نوشته‌های خویش را پیش از مرگ به زکریا می‌سپارد و از وی می‌خواهد که در حفظ و نشر دست‌نوشته‌های وی کوشا باشد. دوران پس از مرگ زکریا نیز که شمس به‌عنوان وصی پدر در چاپ دست‌نوشته‌های وی و شیخ احمد سفلی می‌کوشد، درواقع

یادآور دوران پس از مرگ صبح ازل است که با مرگ وی این گروه نیز ابتر مانده و در جامعه اسلامی حل می‌شوند. همان‌طور که شمس، به دلیل تجرد فرزندی ندارد که بخواهد در راه نشر اندیشه‌های شیخ احمد سفلی و نوشته‌های زکریا بکوشد.

از سویی بهاییان می‌کوشیدند تا آثار باب و آنچه مربوط به نوشته‌های وی و پیروان صبح ازل بود تا حد امکان از بین ببرند که این مساله را خسروی در رمان خویش از قول شمس چنین به تصویر می‌کشد:

با خواندن تأملات شیخ، مواعی که بر سر انتشار آن ایجاد می‌شده درک می‌شود و حتی ملموس و رؤیت پذیر تر می‌نماید. حتماً هیچ‌کدام از اعضای انجمن فراموش‌شده‌ی شفق شیراز درک نمی‌کردند و برایشان باورکردنی نبوده که هر متن در هر شکل که از سوی این انجمن منتشر می‌گردید، اشاره‌ای به نقش خانقاه صوفیان تجندیه داشته است و همه نسخه‌های آن را افساهای خانقاه خریده‌اند و سوزانده و نابود می‌گردانیده‌اند. (خسروی، ۱۴۰۰: ۱۵۵-۱۵۶)

۳.۳ شمس

از دیگر شخصیت‌های این رمان شمس است. بنا بر وصیت پدرش زکریا موظف است تا دست‌نوشته‌های پدرش را که نوشته‌های شیخ احمد سفلی را تصحیح کرده و مطالبی بر آن اضافه کرده به چاپ برساند تا دیگران را در مسیری که از نگاه زکریا درست بود؛ یعنی مسیر خانقاه تجندیه هدایت کند. درواقع شمس تصویری است از فرزندان میرزا یحیی نوری معروف به صبح ازل است که پس از پدر خویش، تبلیغات خاص و وسیعی جهت گسترش اندیشه‌های باب انجام نداده‌اند. همان‌گونه که با مرگ شمس، اندیشه‌هایی که شیخ احمد سفلی در اختیار زکریا گذاشته شده بود، فراموش می‌شد، اندیشه‌های باب نیز با مرگ صبح ازل به شکلی که باب به آن عقیده داشت به فراموشی سپرده شد و حتی کتاب‌هایش به فرمان بهاءالله هرکجا که دیده شد، جمع‌آوری گشت. تا اندیشه‌هایش را بهاءالله و جانشینانش آن‌چنان‌که خود مصلحت می‌دیدند به چاپ برسانند و منتشر کنند. از سویی علت انتخاب نام شمس از سوی خسروی به نظر می‌رسد، اشاره‌ای است به کلمه شمس که در کلیه متون بابی و بهایی به‌عنوان لقب باب استفاده می‌شده است و بیشتر با عنوان «شمس حقیقت» در متون خود از وی یاد می‌کنند. «شمس حقیقت و نقطه‌ی ربوبیت که صاحب دین جدید است.» (نوری، ۱۳۹۴: ۷۲) یا می‌توان گفت بر اساس ادعای بهایی‌ها کلمه شمس

نقد تاریخی رمان ملکان عذاب (یدالله نصراللهی و دیگران) ۳۰۳

«با محاسبه ابجد صغیر کلمه شمس و تجزیه رقم ۴، جفرا عدد چهارصد تبدیل به چهار الف می‌گردد که درواقع حاصل ابجد کبیر ظهور است.» (مظلومی، ۱۳۹۸: ۱۹) که اشاره‌ای است به ظهور امام زمان که باب در دومین ادعای خویش، مدعی بود امام زمان است.

۴.۳ برادر بزرگ‌تر

شخصیت دیگری که در این رمان وجود دارد، برادر بزرگ‌تر زکریا است که تصویر و نمادی از بهاءالله برادر بزرگ‌تر و ناتنی صبح ازل است. به‌طورقطع و مسلم باب، ازل را خلیفه و جانشین خویش قرار داده بود؛ اما باب، بها را وکیل و حافظ او قرار داده بود. (تبریزی، ۱۴۰۲: ۳۸۰) و به همین دلیل بود که بیشتر امور به دست بها الله انجام می‌گرفت. وی پس از مدتی از برادر خویش جدا شد و در ابتدا ادعا کرد که من یظهرالله است، کسی که باب وعده آمدنش را داده بود. به‌این‌ترتیب و در نبود و غیبت صبح ازل بیشتر بابی‌ها به وی پیوستند و از آن‌پس لقب بهایی گرفتند. در ادامه به قدرت رسیدن بهاءالله، وی شروع به حذف و ترور کسانی کرد که به‌نوعی یا مخالف بهایی‌ها محسوب می‌شدند یا ادعایی درباره جانشینی باب داشتند. در رمان نیز با مرگ پدر و فرار زکریا از خانقاه، سرپرستی امور به دست برادر بزرگ‌تر که به‌فرمان پدر فرد مورد اعتماد و نزدیک‌ترین شخص به زکریا بود می‌افتد و وی خانقاه به دست می‌گیرد و عده‌ای از مریدان خانقاه به او پیوسته و عده‌ای نیز از خانقاه جدا می‌شوند. «همان‌طور که پدر شنیده بود، برادر ارشدش به اهالی خانقاه اعلام می‌کند، حضرت قطب اراده کرده‌اند تا برگردند به همان جهان باقی که قبلاً یک‌بار به آن عزیمت کرده و بازگشته بودند و خودش بر مسند قطب خانقاه می‌نشیند» (خسروی، ۱۴۰۰: ۱۴۷)

۵.۳ حوریه

شخصیت دیگری که در این رمان وجود دارد حوریه دختر محمد مجد و اشرف تکش است. رفتارهای حوریه شباهت بسیار زیادی به طاهره قره‌العین دارد؛ زیرا به شهادت متون بایبه طاهره هرگز باب را ملاقات نکرده است و زنی است که با جدا شدن از همسرش با مردان بسیاری ارتباط برقرار می‌کند. در این رمان هم حوریه پس از جدا شدن از همسر خودش با مردان بسیاری ارتباط برقرار می‌کند. از سویی اعداد حروف ابجد حوریه و طاهره هر دو یک عدد است که می‌تواند مؤید این مطلب باشد که ابوتراب خسروی هنگام نوشتن

این شخصیت به شخصیت طاهره قره‌العین توجه داشته است. «چندین عکس جفتی با چند مرد متفاوت هم بود که حوریه می‌گفت دوستانش هستند ولی باحالتی که در عکس داشتند، نمی‌شد حالتشان را دوستانه تعبیر کرد.» (خسروی، ۱۴۰۰: ۱۱۲)

۶.۳ اشرف تکش و سرگرد سلیمی

از شخصیت‌های دیگری که در این رمان می‌توان از آن‌ها نام برد، اشرف تکش و سرگرد سلیمی هستند. سرگرد سلیمی و اشرف تکش، تصویری از مخالفان باب و بهاء‌الله هستند. درحالی‌که زکریا می‌کوشد با خواندن دست‌نوشته‌های پدرش شیخ احمد سفلی، عده‌ای را جذب این اندیشه بکند. سرگرد سلیمی و همسرش اشرف تکش به مخالفت با این اندیشه‌ها می‌پردازند درعین حال ردیه‌هایی نیز در روزنامه‌های شیراز درباره خانقاه تجندیه به چاپ می‌رسانند.

افسادهای خانقاه تجندیه با آن شامه‌های حیوانی‌شان او را به علت ردیه نوشتن‌ها در روزنامه‌های شیراز می‌یافتند و زودتر این جنایت رخ می‌داد. فی‌الواقع او به خاطر ردیه‌هایی که علیه خانقاه تجندیه نوشت تحت تعقیب عوامل و افسادهای خانقاه سمیرم سفلی قرار گرفت. فی‌الواقع سرگرد سلیمی برای استهزا من اصول ایمانی خانقاه تجندیه را به سخره گرفت و اصلاً باور نداشت افسادهای خانقاه واقعیتی سهمناک دارند که او را در بعیدترین مکان‌ها می‌یابند و انتقام می‌گیرند. (خسروی، ۱۴۰۰: ۲۴۲).

همین مخالفت آشکار سبب می‌شود تا دچار مشکل شده و درنهایت سرگرد سلیمی بر اساس توطئه‌ای جان خویش را از دست بدهد. سرگرد سلیمی درواقع نمادی است از تمامی کسانی که در مخالفت آشکار به مبارزه با اندیشه‌های بابیان و بهاییان پرداختند که درنهایت به واسطه قدرت افراد این فرقه ترور شدند. از ویژگی‌های مهم بابیت و بهائیت ترور است. ترورها در پنج دسته مختلف انجام می‌گرفتند. قتل‌های سیاسی، قتل برخی از شخصیت‌های مسلمان که ادامه حیات آن‌ها برای بهائیت مضر بود. قتل بابیان مخالف میرزا حسینعلی نوری (به‌طور عمده ازلی‌ها)، قتل بهاییانی که از برخی از اسرار مطلع بودند یا به دلایلی ادامه زندگی ایشان مصلحت نبود و در آخر قتل‌هایی که به خاطر غرض‌های شخصی سران فرقه‌های بهایی انجام می‌شد. (شهبازی، ۱۳۸۲: ۳۳) به عبارتی ترور با بابی‌گری در ایران در دوره قاجار آغاز شده است به‌گونه‌ای که حتی در کتب تاریخی، تروریسم با بابی‌گری مترادف شمرده می‌شود. «هرکسی به معتقدات آن‌ها طعنه می‌زد فوری

او را ترور می‌کردند... و کسانی را که مذهب آنان را مذمت می‌کردند پیدا نموده، ناگهان او را ترور می‌کردند.» (زعیم الدوله، ۱۳۴۶: ۸۲) نخستین دعوت به ترور را در آثار علی‌محمد باب می‌توان دید. وی در سوره جهاد خود از پیروانش می‌خواهد تا از کافران ترسند و به جهاد پردازند و زمین را برای بقیه‌الله منتظر پاک کنند. در کتاب قیوم الا سماء خود (تفسیر سوره یوسف) نیز حکم به جهاد با کافران (مخالفین با بابیه) می‌دهد و از آن‌ها می‌خواهد تا در این امر شدت عمل داشته باشند. باب پیروان خود را دعوت می‌کند به قیام و اعدام کسانی که به هر نحوی، قائم یعنی باب را مورد آزار قرار دادند و ناراحت کرده‌اند. در کتاب بیان خود نیز دستور به حذف بقاع و کشتن افراد و از میان بردن کلیه آثار وجودی کسانی که به وی ایمان ندارند، می‌دهد. در کتاب احسن القصص خود نیز دستورات بسیاری درباره جنگ می‌دهد «بکشید مشرکین را در راه خدا چون خدا از زبان باب به شما اجازه داده، ای مؤمنین چون گروهی از کفار را ملاقات کنید دلتان را محکم نگه‌دارید.» (هدائی، بی تا: ۱۶۳) عبدالبهاء نیز در نوشته‌های خویش این مساله را تأیید می‌کند که روش باب و طرفدارانش بر چهار اصل استوار است «زدن گردن‌ها، سوزاندن کتب، نابودی بقعه‌ها، کشتار عمومی» (کریمی، ۱۳۸۷: ۵۸) کنار این ترورهای سیاسی، قتل عام‌های مردم بی‌گناه بسیاری نیز دیده می‌شود. برای نمونه در شورش قلعه طبرسی، صد و سی نفر از مردم اطراف قلعه را به جرم ارتداد کشته‌اند. «جمعی رفتند و در شب یورش برده، ده را گرفتند و یک‌صد و سی نفر را به قتل رسانیدند. تتمه فرار نموده، ده را با حضرات اصحاب حق، خراب نمودند و آذوقه ایشان را جمیعاً به قلعه بردند.» (کاشانی، ۱۳۲۸: ۱۶۲). سرگرد سلیمی نیز بر اساس آنچه خسروی می‌نویسد تیرباران می‌شود، مرگ وی از این نظر شبیه شهادت طیب حاج رضایی است که به دلیل مخالفت و مبارزه با فرقه بهایی به واسطه اعمال قدرت آن‌ها تیرباران می‌شود. از سویی نیز نوع مرگی که برای سرگرد سلیمی به تصویر می‌کشند، در سربازخانه تیرباران شده و سپس جسد وی را به زباله‌دانی در اطراف سربازخانه می‌اندازند و سگ‌ها جسد را تکه‌تکه می‌کنند.

سلیمی را سه ماه و بیست و شش روز بعد از دستگیری‌اش، در سحرگاه یک روز جمعه، به حکم هیأت دادرسی در پادگان باغ تخت تیرباران کرده‌اند... جسدش را همان حوالی، یک جای ویل دامنه کوه، دورتر از انبار پوشاک و زاغه‌های پادگان دفن کرده‌اند... جایی که زباله‌دانی پادگان باغ تخت بود و معمولاً استخوان‌ها و خون و زوائد گوشت مصرفی آشپزخانه پادگان را برای سگ‌های غول‌پیکر آن حوالی می‌ریخته‌اند. جایی که تقریباً

دامنه کوه است و امکان کندن گور عمیق در سنگلاخ نیست، درواقع ابواب جمعی گروهان ارکان در یک چاله دفنش کرده‌اند و با آن وضعیت معلوم است شامه‌ی تیز سگ‌ها و دندان‌های تیزشان چه بر سر جسد می‌آورد. (خسروی، ۱۴۰۰: ۲۷۵)

توصیفی از چگونگی مرگ باب است که در سربازخانه‌ای در تبریز تیرباران شده و سپس جسد وی در زیاله‌دانی در آن اطراف انداخته می‌شود که توسط سگ‌ها و حیوانات ولگرد خورده می‌شود. «بیست‌ویک تیر بر بدنش اصابت کرد... و جسدان دو تن علی‌محمد شیرازی و ملاحسین را مقابل برج وسط میدان انداخته خوراک سباع و طیور شدند.» (افراسیابی، ۱۳۷۲: ۱۵۲) اشرف تکش نیز نماینده همین گروه از مخالفان است که اگر ترور نشدند اما از جانب آن‌ها آسیب دیدند و حتی در مواردی پنهان شدند.

۷.۳ مادر زکریا

مادر زکریا شخصیت دیگر رمان است که می‌تواند تصویری از فاطمه همسر کوتاه‌مدت باب در اصفهان باشد. باب در مدت یک سالی که در اصفهان سکونت دارد با زنی به نام فاطمه برای مدتی ازدواج موقت می‌کند و با خروجش از اصفهان این ازدواج نیز تمام می‌شود. پس از مرگ باب، فاطمه به نزد صبح ازل می‌رود و بعد از مدتی نیز در آنجا با یکی دیگر از افراد صبح ازل ازدواج می‌کند. مادر زکریا نیز تا مدتی که پدرش در بالاگدار هست، به عقد موقت وی درمی‌آید و پس از رفتن پدر این ازدواج به انتها می‌رسد و آن‌ها همدیگر را دیگر ملاقات نمی‌کنند. تا زمانی که زکریا مادرش را در خانقاه تجندیه به همراه آخرین همسرش امان‌الله خان ملاقات می‌کند که به دنبال شنیدن خبر بازگشت شیخ احمد سفلی از آسمان‌ها به خانقاه ایمان آورده و به آنجا می‌آید.

مادرم بود که در نور آفتاب دیدمش، بی‌هیچ ابهامی. کلوته اش را بر شانه انداخته بود. شاید اگر کلوته را با آداب پوشیده بود اصلاً به چشم نمی‌آمد... کنار پایش امان‌الله خان پیر و شکسته نشسته بود و نور آفتاب از عینکش بازمی‌تابید. (خسروی، ۱۴۰۰: ۲۶۵-۲۶۶)

۴. مکان‌ها

رمان‌نویس برای نشان دادن مکان در متن، دست به توصیفات حسی می‌زند و برای این کار از عناصر فیزیکی استفاده می‌کند. نویسنده جهان بیرون را با تمامی جزئیاتش وارد دنیای

داستان می‌کند که البته باید به این نکته نیز توجه داشته باشیم که مکان داستانی نه در دنیای واقعی بلکه در تخیل خواننده به وجود می‌آید و این جهانی است که زبان با استفاده از قدرت تخیل آن را خلق می‌کند. به همین دلیل بین مکان‌های واقعی و مکان‌های دنیای تخیل در رمان، تفاوت وجود دارد. مساله قابل توجه در توصیف مکان این است که مرتبط و مؤثر باشد. گاهی تنها یکی دو مورد از جزئیات کافی است تا نویسنده بتواند مکان موردنظر خود را به خواننده نشان دهد. در رمان *ملکان عذاب* کلیه مکان‌هایی که نویسنده می‌آورد را با توجه به توصیفات که از مکان دارد می‌توان با مکان‌های مهم بابی‌ها و بهایی‌ها تطابق داد.

۱.۴ خاتون آباد

یکی از مکان‌هایی که در ابتدای رمان از آن یاد می‌شود و مادر زکریا در آنجا سکونت داشته و با شیخ احمد سفلی در همان مکان ازدواج کرده، خاتون آباد است. این سرزمین با توجه به اتفاقات و زمان کوتاهی که شیخ احمد در آنجا بوده، یادآور اصفهان است. عده بسیاری با تصور حقیقی بودن ادعای باب بودن سید علی محمد برای زیارت باب قصد رفتن به شیراز را کردند. در این زمان، والی اصفهان منوچهر خان گرجی معتمدالدوله که آوازه باب را شنیده بود سوارانی را پنهانی به شیراز فرستاد تا باب را به اصفهان منتقل کنند. با توجه به شیوع و با در شیراز این امر بدون هیچ‌گونه سختی و درگیری انجام شد. یک سال باب بدون کمترین مشکلی در اصفهان به تبلیغ اندیشه‌های خویش پرداخت. بر اساس تاریخی که بهاییان از حضور وی در اصفهان نوشته‌اند، در بدو ورود به اصفهان در منزل امام جمعه اصفهان سکنی داده می‌شود و از حمایت کامل اشراف و والی اصفهان برای تبلیغ فرقه خود برخوردار بود زمانی نیز که با اعتراض مردم و علما روبرو شد، برای ساکت نمودن این اعتراض، اعلام کرد که باب را به مرکز گسیل کرده اما در خفا در قصر خورشید خود از وی میزبانی می‌کرد. (رهنمایی، ۱۳۹۸: ۱۵-۱۶) با مرگ والی اصفهان و به قدرت رسیدن گرگین خان که برخلاف والی قبل اعتقادی به باب نداشت، وی تحت‌الحفظ و به فرمان حاجی میرزا آقاسی به ماکو تبعید شد.

۲.۴ سمیرم سفلی

یکی از مکان‌هایی که در رمان از آن نام برده می‌شود، سمیرم سفلی است که خانقاه تجندیه و باغ‌ها و عمارت خانقاه در آنجا قرار دارد و آنجا را سرزمینی مقدس می‌دانند و از سایر نقاط

جهان، صوفیان مؤمن به خانقاه تجندیه برای زیارت به‌سوی این خانقاه می‌آیند. «اینک مکانی شده برای سکونت و سلوک صوفیان و زیارت زائرانی که سواره یا پیاده دشت‌های ویل و کوه‌های سر به فلک کشیده را از چهار سمت کره‌ی ارض می‌پیمایند تا به این خانقاه برسند.» (خسروی، ۱۴۰۰: ۱۸۳) این سرزمین با این توصیفات و نشانه‌های یادآور زندان چهریق است که باب برای مدتی در آن زندانی بود و به تأیید بایان و بهایان عده زیادی از طرفداران وی برای دیدارش به آنجا می‌رفتند. «هجوم مردم چهریق (اعم از سنی و اهل حق و حتی مسیحی) برای استماع بیانات مبارکه چنان بود که حتی خیابان‌های اطراف قلعه نیز از جمعیت موج می‌زد.» (محمدحسینی، ۱۹۹۲: ۳۶۵) در این مکان است که برخی از بزرگان دوره قاجار به دیدار وی می‌روند. «ازجمله نفوسی که در آن ایام به دیدار حضرت باب شرفیاب گشتند میرزا لطفعلی پیشخدمت محمدشاه بود» (محمدحسینی، ۱۹۹۲: ۳۶۶) مسئله‌ای که باعث می‌شود تا این تصویر در ذهن تقویت شود، جمله‌ای است که برادر بزرگ‌تر به زکریا زمانی که از وی می‌خواهد با نقاب به خانقاه تجندیه وارد شود، است. می‌گوید: «چیز عجیبی نیست، استفاده از این صورتک‌ها در منطقه‌ی سمیرم سفلی مرسوم است، خصوصاً صاحب‌منصبانی که ایمان صوفی تجندی دارند و نمی‌خواهند شناخته شوند، وقتی برای زیارت به آن حوالی می‌آیند، از این نقاب‌ها استفاده می‌کنند.» (خسروی، ۱۴۰۰: ۱۴۵) که یادآور دیدارهای باب با افرادی است از میان پادشاه قاجار که به باب پیوستند.

از سویی چون در رمان، با قطعیت نمی‌توان درباره مکان اثر در جهان واقعیت نظر داد، می‌توان سمیرم سفلی را حتی کوه کرمل نیز دانست؛ زیرا کوه کرمل سرزمین مقدس بهایان به شمار می‌آید که در آن باغ‌های بهایی و آرامگاه باب و بها واقع است که محلی مقدس برای بهایان جهان به حساب می‌آید. خسروی نیز خانقاه تجندیه را در سمیرم سفلی قاف صوفیان معتقد تجندیه می‌نامد. «اینجا قاف صوفیان مسافر است.» (خسروی، ۱۴۰۰: ۲۰۷)

۳.۴ قمشه

مکان دیگری که در رمان از آن یاد می‌شود قمشه است. از قمشه توصیف چندانی در رمان نداریم، جز اینکه شهری است قبل از خانقاه تجندیه که صوفیان باید از آنجا وسیله سفر خود برای رسیدن به خانقاه تهیه کنند که همین توصیفات کوتاه از این مکان را هم در توضیحاتی که برادر بزرگ‌تر زکریا در هنگام سفرش به سمیرم سفلی برای او می‌گوید می‌خوانیم

همین که به قمشه رسیدی نقاب را بر صورتت بگذار و سراغ کاروانسرای عرب‌ها را بگیر، بهتر است شب را در یکی از حجره‌ها همان‌طور با نقاب بخوابی و صبح که بیدار شدی میرآخور را پیدا کن و بگو یکی از میهمان‌های ویژه خانقاه سمیرم سفلی هستی و باید به آن حوالی بروی، آن وقت آن میرآخور هم وظیفه‌ی خودش را می‌داند، آن‌ها از راه سفر زائران به آن حوالی، درآمد خوبی پیدا کرده‌اند و کارشان را خوب بلدند. (خسروی، ۱۴۰۰: ۱۴۵)

قمشه می‌تواند تصویری از روستای چهریق علیا باشد. روستایی پیش از قلعه چهریق که برای مدتی باب در این قلعه زندانی بود و پیروان وی به آنجا می‌رفتند و به‌راحتی با وی در ارتباط بودند. «هجوم اصحاب برای تشرف به قدری بود که چهریق گنجایش نداشت.» (محمدحسینی، ۱۹۹۵: ۳۶۶)

اگر سمیرم سفلی را کوه کرمل بدانیم، قمشه در این رمان می‌تواند نمادی از حیفا باشد که در خود کوه کرمل را جای‌داده است و بهاییان بسیاری در آنجا زندگی کرده و سایر بهاییان از نقاط مختلف جهان برای زیارت قبر باب و بها به آنجا سفر می‌کنند.

۴.۴ بالاگدار

مکان بعدی بالاگدار است که پدر زکریا برای مدت کوتاهی در آنجا با مادرش زندگی کرده و محل تولد و رشد زکریا است. از بالاگدار توصیفات چندانی در رمان نیست، جز اینکه منطقه‌ای دارای چندین ده است که هرکدام از آن ده‌ها دارای یک خان بالاگداری است. «منطقه بالاگدار مجموعه‌ای از روستاهای کوچک پراکنده است و در هر آبادی عمارت چند اشکوبه‌ای متعلق به خانی از خان‌های بالاگدار وجود دارد.» (خسروی، ۱۴۰۰: ۱۲) این منطقه نیز با توجه به اینکه محل تولد زکریاست، یادآور محل تولد صبح ازل و یا بها، تهران است که در زمان گذشته روستایی وسیع بوده که در اطراف شهری بوده است و بعدها به‌عنوان پایتخت، انتخاب شده و شکل شهری و گسترده‌ای به خود گرفته است.

۵.۴ کوهستان‌های اطراف بالاگدار

از دیگر مکان‌هایی که خسروی به آن اشاره می‌کند، کوهستان‌های اطراف بالاگدار است که تصویری از کوهستان‌های هم‌مرز شیراز با بویر احمد است. به دلیل قداست و اهمیت شهر شیراز برای بابیان و بهاییان، عمده فعالیت‌های آن‌ها در شیراز و در روستاهای کوهستانی

هم‌مرز با بوی‌ر احمد است. در داستان نیز سرگرد سلیمی زمانی که با کمک زکریا به بالاگدار فرار می‌کند، نزد حسن خان برادر ناتنی زکریا می‌رود و برای مدتی در این منطقه پنهان می‌شود و چون منطقه و محل فعالیت بابیان و بهاییان آنجاست، می‌توان یکی از دلایل پیدا شدن سرگرد که منجر به دستگیری و اعدام وی می‌شود را حضور در این منطقه دانست. «سروان می‌گوید به دیدن سرگرد سلیمی آمده‌ایم؛ و حسن خان می‌گوید همین حوالی است، صبح زود با بلدچی‌ها رفته‌اند شکار... معلوم نیست سرگرد کجای دامنه‌ی کوه کمین شکار نشسته باشد...» (خسروی، ۱۴۰۰: ۲۷۱)

۵. حروف حی (لقب پیروان باب)

به هیجده نفری که جزو نخستین گروندگان به باب بودند، باب لقب حروف حی داده بود که بر اساس حروف ابجد معنای عدد هیجده را می‌دهد که با خود باب، عدد نوزده را تشکیل می‌دهد که بنا بر قواعد فرقه بابیه عدد مقدسی است. کتاب بیان که کتاب شریعت و قوانین دینی فرقه بابیه هست نیز بر نوزده واحد و هر واحد بر نوزده باب تقسیم شده است که «مقصود از واحد که با تطبیق به حساب ابجد نوزده است اشاره لطیفی به خود آن حضرت یعنی نقطه اولی و هیجده از آن نقطه اولی می‌باشد.» (فیضی، ۱۳۵۲: ۲۴۲) حروف حی صادره روزهای سال در آیین بابی و بهایی بر اساس نوزده روز تعریف می‌شود. بر اساس نوشته‌های کتاب‌های بهاییان و بابی‌ها ۱۶ الی ۱۷ نفر از این افراد بر اساس رویای صادقه‌ای که دیده بودند به باب ایمان آوردند غالب آنان در عالم خواب و رؤیا و برخی به هنگام عبادت و تنی چند نیز در بیداری و پس از تشرف ایمان پیدا کردند (محمدحسینی، ۱۹۹۲: ۱۸۸) تمامی این افراد از علمای شیخیه و از شاگردان سید کاظم رشتی بودند که در رمان *ملکان عذاب* بانام حب حمید از وی یاد می‌کند. یکی از صوفیان خانقاه حب حمید در رؤیایی صادقه وی را می‌بیند و به وی می‌گوید «عده‌ای صوفیان طریقت شماییم، چرا بی قطب و مراد مانده‌ایم و ما را به حال خود گذارده‌اید... آن وقت تبسمی بر لب‌های مبارک حضرت حب حمید، قطب دائم الحیات و الممات خانقاه ما، نمایان می‌گردد و صفحه می‌کشند و می‌فرمایند: «سالی هست که ما احمد را فرستاده‌ایم، تنها بایستی صوفیان طریقت ما او را بشناسند...» (خسروی، ۱۴۰۰: ۱۹۸) و به این ترتیب شیخ احمد سفلی را به جای خویش به عنوان قطب خانقاه معرفی می‌کند و بقیه به تبعیت از این رویای صادقه می‌پذیرند تا وی قطب خانقاه تجدیدیه شود.

در فرقه بابیه نیز بر اساس وصیت سید کاظم رشتی که گفته بود: «حضرت موعود الآن در میان شماست. ظاهر و آشکار است...» (محمدحسینی، ۱۳۷۵: ۱۷۷) موعود خود را در باب پیدا می‌کنند و بر اساس ادعایی که او می‌کند و خود را موعود قائم می‌نامد به وی ایمان می‌آورند و به فرمان او برای تبلیغ فرقه باب به سایر شهرها می‌روند.

۶. نتیجه‌گیری

رمان «ملکان عذاب» ابوتراب خسروی به‌عنوان یک اثر تاریخی-ادبی، به‌خوبی توانسته است با ترکیب عناصر تخیلی و واقعی، تصویر دقیقی از وقایع تاریخی و اجتماعی مرتبط با فرقه بابیه و بهائیت را ارائه دهد. نویسنده با استفاده از شخصیت‌های تاریخی و تخیلی، به تحلیل عمیق‌تری از باورها، تناقضات و چالش‌های موجود در این فرقه‌ها پرداخته است. شیخ احمد سفلی رمان *ملکان عذاب* نمادی است از باب که با استفاده از ناآگاهی مردم زمان خویش برای خود طرفدارانی پیدا کرده و مخالفان خود را نیز به‌راحتی حذف و ترور می‌کند. زکریا فرزند وی نیز اشاره‌ای است به جانشین اصلی او صبح ازل که به دلیل عدم فعالیت و گوشه‌گزینی در مدت کمی پس از مرگ وی، این فرقه به فراموشی سپرده شد. برادر بزرگ‌تر نیز تصویری است از بهاء که در پی کسب قدرت بود و در این راه با استفاده از فعالیت‌های تبلیغی فراوان و ترورهای برنامه‌ریزی‌شده مخالفانش توانست فرقه جدیدی را به وجود بیاورد. مکان‌ها، زمان‌ها و کلیه حوادث مطرح‌شده در رمان، اشاره‌ای به پیدایش و حیات دو فرقه بابیه و بهائیت است.

به‌طورکلی خسروی با اقتباس از کتاب‌های تاریخی و کتاب‌های دینی بهاییان و بایبان، رمان *ملکان عذاب* خود را آفریده است. این اثر با کاربست مفاهیم اصلی بابیه و بهائیه و نحوه شکل‌گیری این دو فرقه، بازتابی از اندیشه‌ها و تأثیرات آن‌ها را در جامعه را نشان می‌دهد. اگرچه در ظاهر این رمان سطحی و ساده به نظر می‌آید، اما در حقیقت نقدی است بر این دو فرقه که با تبدیل آن به ژانر ادبی نوشته‌شده است. درعین‌حال، این اثر به پژوهشگران و علاقه‌مندان به ادبیات و تاریخ این امکان را می‌دهد که با استفاده از روش‌های نقد تاریخی، به بررسی و تحلیل عمیق‌تری از آثار ادبی بپردازند. درنهایت باید یادآور شد که این نوشتار، قرائت و خوانشی است در توصیف و تشریح فرقه‌های مذهبی که از دل عرفان و تصوف بیرون آمدند و نقش زیادی در تکوین و تطور مباحث اجتماعی و سیاسی ایفا کردند والا از حیث جنبه‌های ادبی، روایت‌پردازی و حتی موضوعات سیاسی

خاص آن روز چون نقش و قدرت حزب توده و یا باورهای عامیانه، نیز می‌توان مباحث درخور توجهی را به دست آورد.

کتاب‌نامه

- آرین پور، یحیی، (۱۳۷۲)، *از صبا تا نیما*، جلد دوم، چاپ پنجم، تهران: انتشارات زوار.
- افراسیابی، بهرام، (۱۳۷۴)، *تاریخ جامع بهائیت*، چاپ پنجم، تهران: انتشارات سخن.
- ایگلتون، تری، (۱۳۸۳)، *مارکسیسم و نقد ادبی*، ترجمه: معصوم بیگی، اکبر، چاپ اول، تهران: نشر دیگر.
- بختیاری، منوچهر، (۱۳۹۵)، *کارنامه و تأثیر دگراندیشی ازلی در ایران: جدال حافظه با فراموشی*، چاپ اول، آلمان: انتشارات فروغ.
- پارسا نسب، محمد، (۱۳۹۰)، *نظریه و نقد رمان تاریخی فارسی (۱۳۳۲ - ۱۲۴۸)*، چاپ دوم، تهران: نشر چشمه.
- پاینده، حسین، (۱۳۹۷)، *نظریه و نقد ادبی: درس‌نامه‌ای میان‌رشته‌ای*، جلد اول، چاپ اول، تهران: انتشارات سمت.
- جعفریان، رسول، (۱۳۹۱)، *مهدیان دروغین به‌ضمیمه سه رساله در شرح حدیث دولت‌نا فی آخرالزمان*، رساله مبشره شاهیه، رساله المهدی، تهران: انتشارات علم.
- چراغی، علی و رضایی جمکرانی، احمد، (۱۴۰۰)، *کلام محوری و تعویق معنا*، عنصر غالب ابوتراب خسروی، ادبیات پارسی معاصر، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، دو فصل‌نامه علمی، سال ۱۲، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۱، صص ۸۷-۱۱۱.
- چهاردهی، نورالدین، (۱۳۶۲)، *باب کیست و سخن او چیست*، چاپ اول، تهران: انتشارات فتحی.
- خسروی، ابوتراب، (۱۴۰۰)، *ملکان عذاب*، چاپ دوم، تهران: نیماژ.
- رهنمایی، حسین، (۱۳۹۸)، *آشنایی کوتاه با بهائیت: تاریخچه‌ی پیدایش بهائیت*، چاپ اول، تهران: نشر گوی.
- رائین، اسماعیل، (۱۳۵۷)، *انشعاب در بهائیت پس از مرگ شوقی ربانی*، ناشر موسسه تحقیقی رائین.
- زرین کوب، عبدالحسین، (۱۳۶۱)، *نقد ادبی*، ج ۱، چاپ سوم، تهران: امیرکبیر.
- زعیم الدوله تبریزی، محمد مهدی، (۱۳۴۶)، *ترجمه باب الابواب یا تاریخ باب و بهاء*، ترجمه: فرید گلپایگانی، حسن، انتشارات موسسه مطبوعاتی فرهانی، چاپ سوم، چاپ تابان.
- زعیم الدوله تبریزی، محمد مهدی، (۱۴۰۲)، *از شیراز تا حیف (تصحیح کتاب مفتاح باب الابواب در سرگذشت باب و بهاء)*، ترجمه: فرید گلپایگانی، حسن، تهران، انتشارات هلال.

نقد تاریخی رمان ملکان عذاب (یدالله نصراللهی و دیگران) ۳۱۳

- ژان میشل، آدام. فرانسوا، رواز، (۱۳۸۹)، تحلیل انواع داستان (رمان، درام، فیلم نامه)، ترجمه: حسین زاده، آذین. شهپرارد، کتابون، چاپ سوم، تهران: نشر قطره.
- ژنت، ژرار، (۱۴۰۰)، گفتمان حکایت: جستاری در تبیین روش، ترجمه: حسین زاده، آذین. شهپرارد، کتابون، چاپ اول، تهران: انتشارات نیلوفر.
- شهبازی، عبدالله، (۱۳۸۲)، جستارهایی از تاریخ بهائیگری در ایران، نشریه تاریخ معاصر، شماره ۲۷، صص ۶۰-۷.
- غلام، محمد، (۱۳۸۱)، رمان تاریخی: سیر و نقد و تحلیل رمان های تاریخی فارسی ۱۲۸۴-۱۳۳۲، چاپ اول، تهران: نشر چشمه.
- فضائی، یوسف، (۱۳۵۳)، تحقیق در تاریخ و فلسفه: بایبگری، بهایی گری و کسروی گرایی، تهران: انتشارات فرخی.
- فیضی، محمدعلی، (۱۳۵۲، ۱۳۲ بدیع)، حضرت نقطه اولی، آلمان غربی: موسسه ملی مطبوعات امری.
- کاشانی، جانی، (۱۳۲۸)، نقطه الکاف (در تاریخ ظهور باب و هشت سال اول از تاریخ بایه)، لیدن هلند: چاپخانه بریل.
- کرمانی، عبدالحسین. روحی، احمد. (۲۰۰۲) هشت بهشت، bayani digital publicationsT. نسخه شماره ۲۰۰۲، ۰۰۱، ۲۰۰۲.
- کریمی، مهدی، (۱۳۸۷)، بهائیت از ادعا تا واقعیت، چاپ اول، قم: انتشارات رادنگار.
- محمد حسینی، نصرت الله، (۱۹۹۵)، حضرت باب؛ شرح حیات و آثار مبارک و احوال اصحاب عهد اعلی، کانادا: موسسه معارف بهایی.
- مصباحی پور ایرانیان، جمشید، (۱۳۵۸)، واقعیت اجتماعی و جهان داستان، تهران: موسسه انتشارات امیرکبیر.
- میر عابدینی، حسین، (۱۳۹۷)، صدسال داستان نویسی در ایران، جلد اول و دوم، چاپ پنجم، تهران، نشر چشمه.
- نجات عید گاهی، حسینه. قوام، ابوالقاسم، (۱۳۹۹)، «وصف مدرنیستی» در آثار ابوتراب خسروی، فصلنامه علمی تفسیر و تحلیل متون زبان و ادبیات فارسی (دهخدا)، دوره ۱۲، شماره ۴۳، صص ۱۷۱-۱۹۴.
- نوری، عزیه. الاطباء رشتی، احمد امین و دیگران، (۱۳۹۴)، تنبیه النائمین، به کوشش سید مقداد نبوی رضوی، تهران: انتشارات نگاه معاصر.
- هدائی، ابو تراب، (بی تا)، بهائیت دین نیست، چاپ سوم، تهران: انتشارات فراهانی.